

A Comparative Rijālī Evaluation of Ḥafṣ and Shu‘bah in the Fields of Ḥadīth and Qirā‘ah

Hamed Sharifinasab¹

1. Corresponding Author, PhD Graduate in Quranic and Hadith Sciences, University of Tehran, Iran, Email: h.sharifinasab@rihu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
8 September 2025

Received in revised form:
7 November 2025

Accepted:
4 December 2025

Available online:
31 December 2025

Keywords:

Ḥafṣ;
Shu‘bah;
‘Āṣim;
Qirā‘āt;
Reliability
(*thiqqah*);
Sunni rijāl criticism.

ABSTRACT

Objective: This study aims to comparatively assess the rijālī status of Ḥafṣ b. Sulaymān and Shu‘bah b. ‘Ayyāsh, the two principal transmitters of the reading of ‘Āṣim, within the twin disciplines of ḥadīth transmission and Qur’ānic recitation (*qirā‘ah*). The central problem concerns evaluating the isnād credibility of their narrations and recitational transmissions in light of Sunni biographical-critical sources.

Method: Employing a library-based descriptive-analytical method, the study systematically gathers and analyzes rijālī appraisals of both transmitters from major Sunni authorities — such as Yahya ibn Ma‘in, Muhammad al-Bukhari, Ibn Abi Hatim, Ibn Adi, and Al-Dhahabi. Their respective standings in terms of ‘adālah (uprightness) and *ḍabt* (precision) are then comparatively evaluated across both fields.

Findings: The results indicate that Shu‘bah b. ‘Ayyāsh is widely deemed reliable (*thiqqah*) and upright by leading Sunni critics. His ḥadīths and recitational transmission were accepted by major traditionists, including al-Bukhārī and the compilers of the Four Sunan. Although a decline in his memory during old age is acknowledged, reliance on his written materials compensates for this deficiency.

In contrast, Ḥafṣ b. Sulaymān is subject to extensive criticism in the rijāl literature. His uprightness has not been established; rather, he has been accused of falsehood by several early critics. While some reports suggest his superiority over Shu‘bah in memorization of ‘Āṣim’s reading, such relative strength in retention cannot compensate for the absence of verified integrity. The later theory—advanced by al-Dhahabī—distinguishing between Ḥafṣ’s weakness in ḥadīth and reliability in qirā‘ah lacks explicit support in early rijāl authorities.

Conclusion: Given the verified integrity and reliability of Shu‘bah and the absence of comparable accreditation for Ḥafṣ, Shu‘bah’s transmission—both in ḥadīth and recitation—possesses stronger rijālī support. This conclusion bears significance for isnād evaluation and for determining normative preference between the two principal transmissions of ‘Āṣim’s reading

Cite this article: Sharifinasab, H. (2025). A Comparative Rijālī Evaluation of Ḥafṣ and Shu‘bah in the Fields of Ḥadīth and Qirā‘ah. *Studies of Quran Reading*, 13 (24), 249-286. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.17375.1236>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2025.17375.1236>

Introduction

The reading of ‘Āṣim b. Abī al-Najūd constitutes one of the canonical Seven Readings of the Quran. It has been transmitted primarily through two celebrated narrators: Ḥafṣ b. Sulaymān and Shu‘bah b. ‘Ayyāsh. Between their respective transmissions, more than five hundred points of variation are documented.

Simultaneously, both transmitters appear in Sunni ḥadīth corpora, making an assessment of their rijālī standing essential not only for the study of *qirā’āt* but also for ḥadīth authentication. Despite scattered discussions in classical and modern scholarship, no comprehensive comparative study has examined their status across both disciplines based on early and later Sunni biographical sources. This research addresses the following question: How do Sunni rijāl authorities evaluate the ‘adālah and ḍabt of Ḥafṣ and Shu‘bah, and what implications does this evaluation hold for the credibility of their transmissions?

Methodology

This qualitative foundational study relies on descriptive-analytical examination of primary Sunni rijāl and ḥadīth sources (2nd–9th centuries AH). Key works consulted include:

- Tārīkh* of Yahya ibn Ma’in
- al-‘Ilal* of Aḥmad b. Ḥanbal
- al-Jarḥ wa al-Ta’dīl* by Ibn Abi Hatim
- al-Kāmil* by Ibn Adi
- al-Thiqāt* by Ibn Ḥibbān
- Tahdhīb al-Kamāl* by al-Mizzī
- Mizān al-Itidāl* by Al-Dhahabi

Data were categorized under two principal evaluative criteria: (1) ‘adālah (moral probity) and (2) ḍabt (accuracy in transmission). Direct comparative statements regarding their recitational competence were also analyzed.

Findings

The findings may be categorized into several domains:

1. Ḥafṣ b. Sulaymān

Among the Six Canonical Ḥadīth Collections, only Ibn Mājah transmits two reports from him, while al-Tirmidhī cites one with explicit

acknowledgment of his weakness. Al-Bukhārī, Muslim, Abū Dāwūd, and al-Nasā’ī omit him.

Early critics—including Yahya ibn Ma’in, al-Nasā’ī, al-Dāraquṭnī, and Ibn Adi—graded him weak, some accusing him of fabrication.

Alleged endorsements attributed to figures such as Wakī‘ or Aḥmad b. Ḥanbal are either misattributed to other individuals (e.g., Ḥaḥḥ b. Ghiyāth) or lack sound chains.

The later distinction proposed by Al-Dhahabi—that criticism concerns only his ḥadīth, not his qirā’ah—finds no clear precedent among early authorities, who did not articulate such disciplinary separation.

2. Shu‘bah b. ‘Ayyāsh

His narrations were accepted by al-Bukhārī and the compilers of the Four Sunan (Muslim includes only a report in his introduction).

Authorities such as Ibn Sa’d, Yahya ibn Ma’in, Aḥmad b. Ḥanbal, al-‘Ijlī, and Ibn Ḥibbān describe him as *ṣadūq* and *thiqqah*.

Although a decline in memory during old age is acknowledged, his written transmissions were deemed reliable; thus, his credibility remained intact.

3. Direct Comparison in Qirā’ah

Early critics (e.g., Ayyūb b. al-Mutawakkil and Yahya ibn Ma’in) noted Ḥaḥḥ’s superior memorization but affirmed Shu‘bah’s greater trustworthiness.

Abū Ḥātim al-Rāzī explicitly described Shu‘bah as more firmly established (*athbat*) in recitation.

Later claims favoring Ḥaḥḥ in qirā’ah either suffer from weak attribution or refer solely to mnemonic capacity, not to integrity.

Discussion and Conclusion

The cumulative evidence demonstrates that Shu‘bah’s ‘adālah and thiqqah are firmly established within Sunni rijāl criticism. His limited mnemonic weakness does not undermine his credibility, given reliance on authenticated written materials. Conversely, Ḥaḥḥ’s standing is marred by persistent allegations undermining his probity. Even if his memorization of ‘Āṣim’s reading were comparatively strong, mnemonic excellence cannot substitute for verified integrity in transmission. The disciplinary bifurcation proposed by later scholars — separating ḥadīth reliability from qirā’ah reliability — appears methodologically inconsistent with early rijāl principles, which treat

recitational transmission as a form of narrated knowledge subject to analogous evaluative criteria.

Accordingly, in choosing between the two principal transmissions of ‘Āṣim’s reading, the transmission of Shu‘bah b. ‘Ayyāsh enjoys stronger *rijālī* foundations. This finding carries implications for both *ḥadīth* authentication and the critical evaluation of canonical recitational traditions.

مقایسه وضعیت رجالی حفص و شعبة در حوزه حدیث و قرائت

حامد شریفی نسب^۱ ✉

۱. نویسنده مسئول، فارغ التحصیل دکتری، علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تهران، ایران، رایانامه: h.sharifinasab@rihu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: این پژوهش با هدف مقایسه وضعیت رجالی حفص بن سلیمان و شعبه بن عیاش، دو راوی مشهور قرائت عاصم، در دو حوزه حدیث و قرائت انجام شده است. مسئله اصلی، ارزیابی اعتبار سندی روایات و قرائت این دو راوی با توجه به منابع رجالی اهل سنت است.

روش: این مطالعه با روش کتابخانه‌ای و توصیفی-تحلیلی، توصیفات رجالی حفص و شعبه را در منابع معتبر رجالی و حدیثی اهل سنت (مانند آثار ابن معین، بخاری، ابن ابی حاتم، ابن عدی، ذهبی و...) گردآوری و تحلیل کرده و وضعیت آنان را از نظر عدالت و ضبط در دو حوزه حدیث و قرائت مقایسه نموده است.

یافته‌ها: نتایج نشان می‌دهد که شعبه بن عیاش از نظر عدالت و وثاقت مورد تأیید عالمان رجال است و حدیث و قرائت او مورد پذیرش محدثان بزرگی چون بخاری و صاحبان سنن چهارگانه قرار گرفته است. ضعف حافظه او در کهنسالی، با اعتماد به مکتوباتش جبران می‌شود. در مقابل، حفص بن سلیمان با تضعیفات گسترده‌ای از سوی عالمان رجال مواجه است و عدالتش اثبات نشده، بلکه به کذب متهم شده است. با وجود برتری نسبی حافظه او بر شعبه، این برتری نمی‌تواند فقدان عدالت را جبران کند. نظریه تفکیک حوزه حدیث و قرائت برای حفص که توسط متأخرانی مانند ذهبی مطرح شده، فاقد پشتوانه رجالی متقدم است.

نتیجه‌گیری: با توجه به احراز عدالت و وثاقت شعبه و عدم احراز آن برای حفص، روایت و قرائت شعبه از اعتبار بیشتری برخوردار است. این نتیجه در ارزیابی سندی روایات و قرائات منقول از این دو راوی و در گزینش قرائت معیار، حائز اهمیت است

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۷ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۶ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۳ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۱ دی ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

حفص،

شعبه،

عاصم،

قرائات،

وثاقت،

رجال اهل سنت.

استناد: شریفی نسب، حامد (۱۴۰۴). مقایسه وضعیت رجالی حفص و شعبه در حوزه حدیث و قرائت. *مطالعات قرأت قرآن*،

۱۳ (۲۴)، ۲۴۹-۲۸۶. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.17375.1236>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیة.

مقدمه

قرائت عاصم به‌عنوان یکی از قرائات هفت‌گانه توسط راویان مختلفی روایت شده است که از این میان، روایت حفص بن سلیمان و روایت شعبه بن عیاش به‌دلیل گزینش آن دو توسط ابن‌مجاهد شهرت بیشتری یافته است. اختلاف این دو روایت در گزارش قرائت عاصم از پانصد مورد فراتر می‌رود (ابن‌جزری، ۱۴۰۲: ۲۵۴/۱) که منشأ این تفاوت، طبق دو گزارش ضعیف، تعدد داشتن قرائت خود عاصم معرفی شده است؛ به این معنا که عاصم دارای دو قرائت بود که قرائتش از ابوعبدالرحمان سلمی را به حفص و قرائتش از زر بن حبیش را به شعبه تعلیم داده است (نک: دانی، ۱۴۲۸: ۲۶۱/۱؛ ذهبی، ۱۴۱۶: ۲۸۹/۱)؛ اما این دو گزارش پذیرفتنی نیستند؛ زیرا شواهد متعدد تاریخی و گزارش‌های مختلف نشان می‌دهد که عاصم تنها یک قرائت داشت که آن را از ابوعبدالرحمان سلمی اخذ کرده بود و بر زر بن حبیش عرضه کرده بود (برای مطالعه بیشتر، نک: شریفی‌نسب، ۱۳۹۹: ۹۹-۱۲۰).

از سوی دیگر حفص و شعبه در منابع حدیثی اهل سنت، روایات فراوانی گزارش کرده‌اند که اعتبارسنجی آنها در گروی سنجش وضعیت رجالی راویان از جمله حفص و شعبه است. بنابراین سنجش و مقایسه وضعیت رجالی حفص و شعبه از یک سو می‌تواند احادیث آنان را اعتبارسنجی کند و از سوی دیگر می‌تواند در مقایسه اعتبار روایت آنان از قرائت عاصم، روایت برتر را تعیین کند.

توجه به این نکته نیز ضروری است که حفص و شعبه از راویان اهل سنت محسوب می‌شوند و به همین دلیل عالمان رجالی اهل سنت به تفصیل به بیان وضعیت رجالی آنان پرداخته‌اند، در حالی که در آثار رجالی شیعه به ویژه منابع متقدم، اثری از توثیق یا تضعیف آنان یافت نمی‌شود.

در جوامع حدیثی اهل سنت بیش از ۹۰ حدیث نبوی مختلف توسط حفص روایت شده است (کیسی، ۱۴۴۰: ۳۶۲) و تا قرن پنجم هجری بیش از بیست عالم رجالی اهل سنت به بررسی وضعیت رجالی حفص پرداخته‌اند؛ اما در جوامع حدیثی شیعه هیچ روایتی از حفص یافت نمی‌شود، نه روایت از امامان معاصرش و نه روایات نبوی وی. عموم عالمان رجال شیعی مانند برقی، کشی، نجاشی، ابن‌غضائری، ابن‌داود و علامه حلی در کتاب‌های رجالی خود حتی نام حفص بن سلیمان را ذکر نکرده‌اند و تنها شیخ طوسی نام حفص را در طبقه امام باقر، امام صادق و امام کاظم علیهم‌السلام ذکر کرده است (طوسی، ۱۳۷۳: ۱۵۰، ۱۸۹، ۳۳۵) بدون اینکه درباره مذهب یا وثاقت وی سخنی بگوید.

از شعبه نیز در جوامع حدیثی اهل سنت بیش از پانصد روایت نبوی نقل شده است و عالمان رجالی متعدد اهل سنت وضعیت رجالی او را ارزیابی کرده‌اند؛ اما در جوامع حدیثی شیعه روایات

انگشت‌شماری از وی نقل شده است (برای نمونه نک: صدوق، ۱۳۷۶: ۳۶۴، ۴۷۴ و ۱۳۶۲، ۱۷۵/۱-۱۷۴؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۱۳۲) که عموم آنها روایات نبوی و علوی است. البته در یک روایت، شعبه در مقام قضاوت بین یک شخص شیعه و یک سنی، به درخواست شخص شیعه به روایتی از امام معاصرش استناد می‌کند و به نفع شخص سنی مذهب حکم می‌کند (نک: کلینی، ۱۴۰۷: ۱۷۳/۵-۱۷۲). از میان عالمان رجال شیعه نیز تنها برقی نام شعبه (ابوبکر بن عیاش) را ذکر کرده است که به عامی مذهب بودن او تصریح کرده است (برقی، ۱۳۴۲: ۴۲) و دیگر عالمان رجال در منابع رجالی خود از وی یاد نکرده‌اند و به بررسی وضعیت رجالی او نپرداخته‌اند.

براین اساس برای شناخت وضعیت رجالی حفص و شعبه لازم است منابع رجالی اهل سنت مورد مطالعه قرار گیرد.

پیشینه تحقیق

بحث قرائت و قاریان همواره از ابعاد مختلف مورد توجه دانشمندان و محققان اسلامی قرار داشته است که آثار منتشر شده در این ابعاد خارج از شمارش است. در هر یک از این آثار به بُعد خاصی از قرائت یا قاریان پرداخته شده است، که برخی از این ابعاد عبارت است از: بیان وجوه مختلف هر قرائت، ارزیابی متواتر یا واحد بودن اسناد قرائت، اعتبارسنجی سندی قرائت، گستره جغرافیای تاریخی قرائت، رویکرد مفسران متقدم به قرائت، رویکرد اهل بیت علیهم‌السلام به قرائت، قرائت جایز در نماز. از سوی دیگر وضعیت رجالی حفص و شعبه همانند دیگر قاریان و راویان به صورت پراکنده در آثار مختلف رجالی تشریح شده است. آنچه پژوهش حاضر را از آثار پیشین متمایز می‌کند، گردآوری و مقایسه جامع وضعیت رجالی حفص و شعبه است که در ضمن آن به تحلیل تعابیر عالمان رجالی در این رابطه پرداخته می‌شود تا وضعیت رجالی حفص و شعبه، هم در حوزه حدیث و هم در حوزه قرائت به صورت جامع و دقیق ارزیابی شود.

الف. وضعیت حفص در منابع رجالی

حفص در سال ۹۰ هجری در کوفه به دنیا آمد (ذهبی، ۱۴۱۶: ۲۸۷/۱) و تاریخ درگذشتش را برخی سال ۱۸۰ق (حموی، ۱۴۱۱: ۲۲۶/۳؛ ابوشامه، بی‌تا، ۳/۱: ۳۱۰؛ ذهبی، ۱۴۰۷: ۱۱/۸۸)، برخی بین سالهای ۱۸۰ تا ۱۹۰ق (بخاری، ۱۴۱۸: ۱۸۴/۲؛ دانی، ۱۴۲۸: ۲۰۴/۱) و برخی سال ۱۹۵ (هذلی، ۱۴۲۸: ۷۷) معرفی کرده‌اند که دیدگاه اول مشهورتر است. وضعیت رجالی وی در چند محور قابل پیگیری است:

۱. حفص در منابع شش گانه حدیثی اهل سنت

منابع شش گانه حدیثی اهل سنت، معتبرترین منابع حدیثی نزد آنان به شمار می آید که نقل و اعتماد مؤلفان این منابع به یک راوی، تأثیر به سزایی در شناخت جایگاه رجالی آن راوی دارد. از میان مؤلفان این منابع، تنها ابن ماجه دو حدیث از حفص درباره فضیلت قرآن و طلب علم روایت کرده است (ابن ماجه، ۱۴۳۰: ۱/۱۴۶-۱۴۷، ۱۵۱). ترمذی نیز با اینکه یک روایت از حفص نقل کرده است، ضعف حفص را ذیل همان روایت تذکر داده است (ترمذی، بی تا، ۱۷۱/۵). بخاری، مسلم، ابوداود و نسائی نیز با ترک کامل احادیث حفص، هیچ حدیثی از وی روایت نکرده اند.

۲. حفص در منابع رجالی اهل سنت

حفص در عبارات محدثان و عالمان رجال با تعابیر مختلف تضعیف شده است؛ چنانکه ابوزرعه رازی (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۳/۱۷۳؛ ابوزرعه، ۱۴۰۲: ۱/۵۰۱-۵۰۲)، ترمذی (ترمذی، بی تا، ۱۷۱/۵)، دارقطنی (دارقطنی، ۱۳۸۶: ۲/۲۶۳) و بیهقی (بیهقی، بی تا، ۲/۲۴۳، ۵/۱۰۹، ۲۴۶: ۱۴۱۰: ۲/۳۲۹، ۳/۵۵۳؛ ۴/۴۸۹؛ ۱۴۱۲، السنن الصغیر: ۱/۲۳۲؛ ۱۴۱۲، معرفة السنن: ۷/۵۰۵) احادیث حفص را ضعیف معرفی کرده اند.

برخی نیز حفص را منکر الحدیث دانسته اند به این معنا که احادیش دارای سند یا متنی منفرد است که مشابهش در نقل دیگر راویان یافت نمی شود. علی بن جنید (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۳/۱۷۲)، ابوبکر بزار (هیثمی، ۱۴۰۴: ۱/۱۹۳) و صالح بن محمد جزره (نک: خطیب بغدادی، بی تا، ۱۸۸/۸: مزّی، ۱۴۰۶: ۷/۱۴) به منکر الحدیث بودن حفص تصریح کرده اند. ساجی نیز حفص را به نقل احادیث باطل از برخی راویان متهم کرده است (نک: خطیب بغدادی، بی تا، ۱۸۸/۸: مزّی، ۱۴۰۶: ۷/۱۴). ابن عدی جرجانی نیز با اشاره به سست بودن حفص (ابن عدی، ۱۴۰۵: ۶/۳۴۶)، عموم احادیش را غیر محفوظ دانسته است (ابن عدی، ۱۴۰۵: ۲/۳۸۲) و او را به نقل احادیث منکر و منفردی از علقمة توصیف کرده است (ابن عدی، ۱۴۰۵: ۷/۱۲). غیر محفوظ بودن حدیث به معنای شاذ بودن، به این صورت است که حدیث منکری با حدیث قوی تری مخالفت داشته باشد.

زمانی که انفرادات یا اشتباهات یک راوی فراوان باشد یا خودش متهم به کذب باشد و بسیاری از عالمان رجال به ترک نقل یا نگارش احادیث او نظر داده باشند، به «متروک الحدیث» بودن توصیف می شود. احادیث راویان متروک، نه در مقام استدلال و استناد پذیرفتنی است و نه حتی در مقام

استشهاد و تقویت روایتی دیگر، بلکه نگارش روایات او باید ترک شود مگر با هدف نشان دادن ضعف روایاتش. به هر حال تعابیر مختلف عالمان رجال بر متروک الحدیث بودن حفص دلالت دارد؛ چنانکه عبدالرحمان بن مهدی سوگند یاد کرده است که نقل روایت از حفص جایز نیست (ابن حجر، ۱۴۰۴: ۳۴۵/۲). علی بن مدینی (۲۳۴ق) نیز حفص را متروک و ضعیف الحدیث دانسته است (خطیب بغدادی، بی تا، ۱۸۷/۸؛ مزّی، ۱۴۰۶: ۱۴/۷، بدون لفظ «متروک»). بخاری نیز به متروک بودن حفص تصریح کرده است (بخاری، بی تا، ۳۶۳/۲؛ بخاری، ۱۴۰۴: ۳۲). ابواسحاق سعدی (۲۵۶ق) درباره او گفته است که مدتی است از وی خلاص شده‌اند: «قَدْ فَرَّغَ مِنْهُ مُنْذُ دَهْرٍ» (سعدی جوزجانی، ۱۴۰۵: ۱۱۰). مسلم بن حجاج (۲۶۱ق) نیز حفص را متروک الحدیث دانسته است (مسلم، ۱۴۰۴: ۵۴۰/۱) و نسائی (۳۰۳ق) نیز او را متروک الحدیث (نسائی، ۱۳۹۶: ۳۱)، غیر ثقه (مزّی، ۱۴۰۶: ۱۴/۷) و متروک (خطیب بغدادی، بی تا، ۱۸۸/۸) معرفی کرده است. حاکم نیشابوری (۳۷۸ق) نیز او را با تعبیر ذاهب الحدیث وصف کرده است (مزّی، ۱۴۰۶: ۱۵/۷). ابن حزم اندلسی (۴۵۶ق) نیز حفص را ساقط، هلاک شده و متروک (ابن حزم، بی تا، ۳۷۲/۸، ۲۰۱/۹) توصیف کرده است.

برخی از عالمان رجال نیز گام را فراتر نهاده و از اساس عدالت حفص را انکار کرده‌اند. یحیی بن معین (۲۳۳ق) وثاقت حفص را نفی کرده است (ابن معین، ۱۴۰۰: ۹۷؛ ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۱۷۳/۳؛ ابن عدی، ۱۴۰۵: ۳۸۰/۲) و او را کذاب توصیف کرده است (ابن معین، ۱۴۰۵: ۵۴/۱، ۱۱۳). ابوحاتم رازی (۲۷۷ق) نیز ضمن اشاره به ضعف و متروک بودن احادیث حفص، صداقت وی را نفی کرده است (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۱۷۳/۳). عبدالرحمان بن یوسف بن خراش (۲۸۳ق) نیز حفص را متروک، کذاب و جعل کننده حدیث معرفی کرده است (خطیب بغدادی، بی تا، ۱۸۸/۸؛ ابن جوزی، ۱۴۰۶: ۲۲۱/۱). همچنین ابن حبان (۳۵۴ق) حفص را ضعیف دانسته (ابن حبان، ۱۴۰۳: ۱۹۵/۶) و او را تغییردهنده سند احادیث و مسندکننده احادیث مرسل وصف کرده است که کتاب‌های دیگران را با نسخه برداری، بدون سماع روایت می‌کرد (ابن حبان، بی تا، ۲۵۵/۱).

۳. تعابیر احمد بن حنبل درباره حفص

درباره دیدگاه احمد بن حنبل (۲۴۱ق) نسبت به حفص چند تعبیر مختلف گزارش شده است که با هم در تضادند. در برخی گزارش‌ها از احمد چنین نقل شده است: حفص بن سلیمان، ابوعمر قاری، متروک الحدیث است (احمد بن حنبل، ۱۴۰۸: ۳۸۰/۲؛ عقیلی، ۱۴۰۴: ۲۷۰/۱).

ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۱۷۳/۳). در روایت حنبل بن اسحاق از احمد نیز همینطور نقل شده است (خطیب بغدادی، بی تا، ۱۸۷/۸؛ مزی، ۱۴۰۶: ۱۳/۷). در گزارش دیگری آمده است: (عمر بن محمد صابونی) از حنبل (بن اسحاق بن حنبل؛ پسرعموی احمد بن حنبل) نقل کرده که گفت: از او درباره حفص بن سلیمان مفری سوال کردم، پاسخ داد: او صالح است (خطیب بغدادی، بی تا، ۱۸۶/۸). در نقل دیگری چنین گزارش شده است: او صالح است (خطیب بغدادی، بی تا، ۱۸۶/۸؛ و نک: مزی، ۱۴۰۶: ۱۳/۷؛ ذهبی، ۱۳۸۲: ۱/۵۵۸). در گزارش دیگری نیز آمده است: ایرادی در حفص بن سلیمان مفری نیست (خطیب بغدادی، بی تا، ۱۸۶/۸؛ و نک: مزی، ۱۴۰۶: ۱۳/۷؛ ذهبی، ۱۳۸۲: ۱/۵۵۸).

در گزارش های فوق وصف «متروک الحدیث» برای حفص در منابع متقدم از جمله کتاب عبدالله بن حنبل (۲۹۰ق)، کتاب عقیلی (۳۲۲ق) و کتاب ابن ابی حاتم (۳۲۷ق) از احمد بن حنبل گزارش شده است، در حالی که وصف صالح بودن یا فاقد ایراد بودن تنها در منابع متأخرتر از جمله کتاب خطیب بغدادی (۴۱۲ق)، مزی (۷۴۲ق) و ذهبی (۷۴۸ق) نقل شده است؛ پس گزارش نخست به دلیل مستند بودن به منابع دست اول بر دیگر گزارش های مستند به منابع دست دوم و سوم تقدم دارد؛ زیرا احتمال خطا در گزارش های منابع دست دوم و سوم بیشتر است. شاهد خطا بودن گزارش خطیب بغدادی و پیروانش، آن است که تعبیر «او صالح است» در کتاب عبدالله بن حنبل (۲۹۰ق) برای حفص بن سلیمان منقری ثبت شده است (احمد بن حنبل، ۱۴۰۸: ۱/۴۲۰) نه برای حفص بن سلیمان کوفی؛ گویا خطیب بغدادی این وصف را به اشتباه برای حفص بن سلیمان کوفی پنداشته است و این تعبیر احمد بن حنبل را که در هیچ یک از منابع متقدم برای حفص کوفی گزارش نشده، برای او ثبت کرده است.

بنابراین دیدگاه احمد بن حنبل نیز همانند سایر عالمان رجال، متروک دانستن حفص است؛ به ویژه آنکه اگر شخصیتی مثل احمد بن حنبل، حفص کوفی را توثیق کرده بود، نظرش در آثار رجالی شهرت می یافت، نه اینکه با گذشت بیش از یک قرن و نیم، هیچ کس جز خطیب بغدادی از آن اطلاع نیابد.

۴. توثیق حفص توسط وکیع بن جراح

در مقابل همه تضعیفات عالمان رجال، یک توثیق از وکیع بن جراح کوفی (۱۹۶ق) گزارش شده است. ابوعمر و دانی (۴۴۴ق) از وکیع (۱۹۶ق) نقل کرده است که درباره حفص گفته است: او ثقة بود (دانی، ۱۴۲۸: ۲۰۲/۱).

این توثیق قابل اعتنا نیست (نک: بکری، ۱۴۴۲: ۸۶-۸۹) و قرائن متعددی بیانگر این حقیقت است که مقصود از حفص توثیق شده در سخن وکیع، حفص قاری نیست، بلکه یا حفص بن غیاث است یا حفص ابوعمر بزار (نه بزاز)؛ دلیل اول: وکیع از شخصیت‌های بزرگ کوفه بود و اگر حفص را توثیق کرده بود، نظرش در منابع رجالی شهرت می‌یافت، حال آنکه در منابع رجالی متقدم بر دانی، هیچ اشاره‌ای به چنین توثیقی از وکیع وجود ندارد و تنها دانی است که با فاصله بیش از دو قرن از درگذشت وکیع، چنین گزارشی را از وی به صورت مرسل نقل کرده است. دلیل دوم: در عصر وکیع، وقتی نام «حفص» در اهل کوفه بدون قرینه یاد شود، تنها به حفص بن غیاث (۱۹۴ق)، محدث و قاضی کوفه، منصرف می‌شود؛ زیرا در آن عصر هیچ شخصی با نام حفص مشهورتر از وی نبود. وکیع نیز او را بسیار ستوده است، چنانکه وقتی سوالی از وکیع پرسیده می‌شد، می‌گفت: نزد قاضی ما بروید و از او سوال کنید (عجلی، ۱۴۰۵: ۳۱۰/۱؛ ابن حجر، ۱۴۰۴: ۳۵۸/۲). وکیع همچنین درباره حفص بن غیاث که حدود سه تا چهار هزار حدیث را از حفظ داشت (خطیب بغدادی، بی‌تا، ۱۹۵/۸)، می‌گفت: وقتی حفص از کوفه بیرون می‌رود، احادیث غریب کوفه بیرون رفته است (ابن ابی حاتم، بی‌تا، ۲۲۹) که این توصیف وکیع، ناظر به کثرت روایات و قوت حافظه حفص بن غیاث است؛ زیرا حفص بن غیاث احادیثش را مکتوب نمی‌کرد و در حافظه خود همراه داشت (خطیب بغدادی، بی‌تا، ۱۹۵/۸) پس با خروجش از شهر، آن دسته از احادیث غیرمشهوری که فقط وی راوی آنها بود، از شهر خارج می‌شد. دلیل سوم: دانی از عالمان رجال نیست و در نتیجه احتمال اشتباه و التباس راویان هم‌نام برای او قوت دارد. مؤید اشتباه دانی، توثیقی از وکیع است که برای راوی دیگری به نام «ابوعمر بزار اسدی کوفی» است که در لقب (بزار-بزاز) و اساتید و شاگردان با حفص قاری تفاوت دارد. عبدالله بن حنبل از پدرش از وکیع نقل کرده که درباره ابوعمر بزار گفت: او ثقة بود (احمد بن حنبل، ۱۴۰۸: ۲۲/۲ و نک: ۳۵۰/۱؛ ۵۲۶/۲؛ ۳۹۹/۳؛ نک: ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۴۰۷/۹).

چند توصیف دیگر نیز از سوی شاگردان حفص مطرح است که البته هیچ یک دلالتی بر توثیق حفص ندارند. برای مثال سعد عوفی، حفص را دارای فهم و علم توصیف کرده است (خطیب

بغدادی، بی‌تا، ۱۸۶/۸؛ و نک: مزّی، ۱۴۰۶: ۱۲/۷؛ ابن حجر، ۱۴۰۴: ۳۴۵/۲) و عبید بن صباح از آموختن قرائت از حفص بدون واسطه خبر داده است (ذهبی، ۱۴۱۶: ۴۸۹/۱) و فضل بن یحیی نیز گفته است که حفص قرائتش را به صورت کامل برای او نگاشته است (ابن جزری، ۱۴۰۲: ۱۱/۲؛ برای مطالعه این توصیفات به همراه نقد هر یک، نک: بکری، ۱۴۴۲: ۹۰-۹۲ و ۹۶-۹۸).

۵. نظریه تفکیک حوزه قرائت از حدیث در وضعیت رجالی

پس از تضعیف‌های متعدّد بر حفص از سوی عالمان رجال، ذهبی (۷۴۸ق) نظریه تفکیک حوزه حدیث از حوزه قرائت را پایه‌گذاری کرد تا ضعف حفص را منحصر به حوزه حدیث جلوه دهد و او را در قرائت معتبر نشان دهد. ذهبی (۷۴۸ق) این نظریه را در آثار مختلفش ترویج کرد (ذهبی، ۱۴۱۰: ۲۶۰/۵؛ ذهبی، ۱۳۸۲: ۵۵۸/۱؛ ذهبی، ۱۳۸۷: ۹۴؛ ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۴۱/۱؛ ذهبی، بی‌تا، ۲۱۳/۱) و سپس صلاح الدین صفدی (صفدی، ۱۴۲۰: ۶۲/۱۳) و ابن حجر عسقلانی^۱ (ابن حجر، ۱۴۰۶: ۱۷۲) نیز همین ادعا را تکرار کردند.

به نظر می‌رسد که دلیل تفکیک وضعیت رجالی حفص در حوزه قرائت از حوزه حدیث آن بود که در سده‌های هفتم و هشتم هجری ادعای تواتر قرائات هفت‌گانه و ده‌گانه به تدریج بین برخی از عالمان اهل سنت فراگیر شد و در نتیجه قرائت عاصم به روایت حفص نیز در شمار آنها معتبر تلقی شد. این امر ذهبی را بر آن داشت تا اتفاق نظر عالمان رجال بر تضعیف حفص را به سمت حدیث حفص سوق دهد و قرائت حفص را از تضعیفات وارد شده بر وی دور نگه دارد.

به هر حال از آنجا که علم قرائت مبتنی بر نقل قرائت از پیشینیان است (نه مبتنی بر اجتهاد در علم صرف و نحو)، پس در حقیقت علم قرائت شاخه‌ای از علم حدیث است و در نتیجه، ضعف یک شخص در حدیث، چه ریشه در ضبط داشته باشد چه در عدالت، منجر به ضعف وی در قرائت می‌شود و اساساً منطقی نیست که کسی که در نقل حدیث معتبر نیست، در نقل قرائت معتبر پنداشته شود.

از سوی دیگر وقتی عالمان متقدم رجال وضعیت حفص را در حوزه حدیث و قرائت تفکیک نکرده‌اند و هیچ یک تضعیف حفص را به حوزه حدیث منحصر نکرده‌اند، ادعای تفکیک با سخن ذهبی و ابن حجر اثبات نمی‌شود؛ زیرا ذهبی و ابن حجر فاصله زمانی بسیاری با عالمان رجال متقدم دارند و از نظر رتبه نیز با آنان در یک جایگاه قرار ندارند؛ پس نمی‌توان در تضعیف یا تعدیل یک راوی مطالبی را از آنان پذیرفت که در عبارات عالمان متقدم وجود نداشته باشد.

البته برخی معاصران تلاش کرده‌اند تعابیر برخی متقدمان مثل ایوب بن متوکل و یحیی بن معین را طبق نظریه ذهبی تفسیر کنند (نک: بکری، ۱۴۴۲: ۱۱۱، ۱۲۱)؛ اما بیان این تعابیر با نقد چنین تفسیری از آن، در مبحث مقایسه قرائت حفص و شعبه خواهد آمد.

۶. نظریه التباس حفص با راویان هم‌نام

برخی معاصران برای دفع تضعیفات وارد شده بر حفص، نظریه التباس را پایه‌گذاری کرده‌اند. دکتر غانم قدوری حمد در سال ۱۴۲۶ قمری با طرح ادعای التباس و خلط حفص با دیگر راویان هم‌نامش، تلاش کرد تضعیفات وارد شده بر حفص در منابع رجالی را مربوط به افراد دیگری نشان دهد. مستند اصلی غانم قدوری برای این ادعا، گزارشی است که در اصل درباره حفص منقری (۱۳۰ق) بوده است، اما برخی به اشتباه آن را به حفص قاری (۱۸۰ق) نسبت داده‌اند. شعبه بن حجاج درباره حفص منقری گفته است: حفص بن سلیمان کتابی را از من گرفت و آن را به من باز نگرداند و او کتاب‌های مردم را می‌گرفت و از آن نسخه‌برداری می‌کرد (ابن سعد، ۱۹۶۸: ۲۵۶/۷؛ احمد بن حنبل، ۱۴۰۸: ۵۰۳/۲). این گزارش توسط بخاری و برخی دیگر به حفص قاری نسبت داده شده است (بخاری، ۱۴۰۴: ۳۲؛ عقیلی، ۱۴۰۴: ۲۷۰/۱؛ ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۱۴۰/۱، ۳۲۰/۳). غانم قدوری با استناد به این التباس و البته با تصور اینکه وکیع و ابن حنبل، حفص قاری را توثیق کرده‌اند، ادعای التباس و خلط گسترده درباره تضعیف حفص را مطرح کرد و مدعی شد که حفص قاری، موثق است و منشأ همه تضعیفات وارد بر وی، همین ماجرابی است که به اشتباه به او نسبت داده شده است (برای مطالعه بیشتر، نک: قدوری حمد، ۱۴۲۶: ۱).

به دنبال انتشار این مطالب، یحیی بکری شهبری در اواخر همان سال ۱۴۲۶ قمری به صورت مفصل به نقد این ادعا پرداخت که با استقبال و تحسین غانم قدوری مواجه شد، به شکلی که با گذشت بیست سال، غانم قدوری هیچ‌گاه از ادعای گذشته خود و نظریه التباس دفاع نکرد. البته به رغم عقب‌نشینی غانم قدوری از نظریه خود، برخی افرادی که ظاهراً از منسوخ شدن این نظریه باخبر نشده‌اند، همچنان به سخنان غانم قدوری استناد می‌کنند و تضعیف حفص را ناشی از التباس معرفی می‌کنند (برای نمونه، نک: پیشوایی و یوسفی مقدم، ۱۳۹۵: ۱۱۵-۱۱۷؛ شاهپسند، ۱۳۹۵: ۱۳۳-۱۳۵).

به هر حال عصاره نقد مفصل یحیی بکری بر ادعای غانم قدوری پس از تبیین ارتباط نداشتن توثیق وکیع و ابن حنبل به حفص قاری، چند مطلب است: اولاً، امکان خلط گسترده بین حفص منقری با

حفص قاری جز در امور جزئی (مانند ماجرای نسخه‌برداری از کتابها) وجود ندارد؛ زیرا طبقه حفص منقری (۱۳۰ق) با حفص قاری (۱۸۰ق) متفاوت است و راوی و مروی‌عنه آنان کاملاً تفاوت دارند و در نتیجه احتمال خلط آنان در سلسله سند روایات، امکان ندارد؛ این در حالی است که اکثر کسانی که حفص را تضعیف کرده‌اند، با تعابیری مثل منکر الحدیث یا متروک الحدیث یا تعابیر دیگر، به صراحت ضعف او را ناشی از ضعف روایاتش بیان کرده‌اند، نه ناشی از ماجرای نسخه‌برداری. ثانیاً، حفص منقری به اتفاق عالمان رجال توثیق شده است؛ چطور ممکن است حفص قاری به دلیل التباس با یک راوی موثق، تضعیف شده باشد؟ ثالثاً، ماجرای نسخه‌برداری از کتابها از نظر رجالی تضعیف به‌شمار نمی‌آید؛ زیرا اگر چنین بود خود شعبه بن حجاج کتابش را برای نسخه‌برداری به کسی عاریه نمی‌داد. به همین دلیل است که حتی عالمانی که ماجرای نسخه‌برداری را برای حفص منقری گزارش کرده‌اند، به وثاقت وی تصریح کرده‌اند (برای مطالعه بیشتر، نک: بکری، ۱۴۴۲: ۱۳-۱۳۶).

ب. وضعیت شعبه در منابع رجالی

درباره نام ابوبکر بن عیاش اختلاف نظر وجود دارد، برخی نام او همان کنیه‌اش، یعنی ابوبکر، دانسته‌اند و برخی نام او را «شُعبه» و برخی نام‌های دیگری گزارش کرده‌اند (ابن حبان، ۱۴۰۳: ۶۶۹-۶۶۸؛ ابن عدی، ۱۴۰۵: ۲۵/۴؛ خطیب بغدادی، بی‌تا، ۳۷۲/۱۴-۳۷۵). سن شعبه در هنگام وفات ۹۳ سال (خطیب بغدادی، بی‌تا، ۳۸۳/۱۴) یا ۹۶ سال (ابن عدی، ۱۴۰۵: ۲۸/۴؛ خطیب بغدادی، بی‌تا، ۳۸۴/۱۴) گزارش شده است؛ اما سال تولدش ۹۴ق، ۹۵ق، ۹۶ق یا ۹۷ق (ابن حبان، ۱۴۰۳: ۶۷۰/۷؛ خطیب بغدادی، بی‌تا، ۳۸۴/۱۴) و سال درگذشتش ۱۹۳ق (ابن حبان، ۱۴۰۳: ۶۷۰/۷؛ خطیب بغدادی، بی‌تا، ۳۸۳/۱۴) گزارش شده است که در این صورت سن او در هنگام وفات، بین ۹۶ تا ۹۹ سال بوده است.

شعبه به ختم روزانه قرآن اهتمام داشت و در طول شصت سال در هر شبانه‌روز یک بار قرآن را ختم می‌کرد (نک: خطیب بغدادی، بی‌تا، ۳۸۲/۱۴) چنانکه در هنگام وفاتش نیز به نقطه‌ای اشاره کرد که ۱۸ هزار بار قرآن را در آنجا ختم کرده بود (خطیب بغدادی، بی‌تا، ۳۸۳/۱۴). شعبه به رغم وثاقت و عدالت، به ضعف حافظه به ویژه در سنین بالا مبتلا شده بود و در نقل احادیث از حفظ، گاهی دچار خطا می‌شد؛ هرچند منابع مکتوب وی و نقل‌های مبتنی بر متنش، خالی از اشکال بود. این امر موجب شده است که برخی از محدثان و عالمان رجال او را توثیق کنند و در نقل روایات به او اعتماد داشته باشند و برخی دیگر او را به دلیل ضعف حافظه، تضعیف کنند.

۱. شعبه در منابع شش گانه حدیثی اهل سنت

بخاری و صاحبان کتاب‌های چهارگانه السنن، احادیث شعبه را معتبر دانسته و با اعتماد به وی، احادیثش را در ابواب مختلف نقل کرده‌اند؛ چنانکه ۲۰ حدیث در صحیح بخاری، ۱۵ حدیث در سنن ابوداود، ۳۰ حدیث در سنن (الجامع) ترمذی، ۱۸ حدیث در سنن نسائی و ۴۶ حدیث در سنن ابن ماجه از شعبه نقل شده است؛ اما در صحیح مسلم تنها یک روایت آن هم در مقدمه از وی نقل شده است (داودی، بی تا، ۴۳).

۲. شعبه در منابع رجالی اهل سنت

در منابع رجالی آمده است که یحیی بن سعید قطن (۱۹۸ق) به شعبه اعتنا نمی‌کرد (ابن عدی، ۱۴۰۵: ۲۶/۴-۲۵؛ ابن حبان، ۱۴۰۳: ۶۶۹/۷) و علی بن مدینی (۲۳۴ق) نگاه مثبتی به وی نداشت (ابن حبان، ۱۴۰۳: ۶۶۹/۷)؛ اما ابن سعد (۲۳۰ق) او را ثقه، صدوق و عارف به حدیث و علم معرفی کرده است و در عین حال او را کثیر الغلط دانسته است (ابن سعد، ۱۹۶۸: ۳۸۶/۶). دیدگاه یحیی بن معین (۲۳۳ق) نیز با اندک تفاوت‌هایی نقل شده است. در برخی نقل‌ها، ابن معین شعبه را توثیق کرده است (ابن معین، ۱۴۰۰: ۱۰۱) و او را صدوق و خالی از اشکال معرفی کرده است (ابن معین، ۱۴۰۰: ۸۲/۱) و در جای دیگر او را صدوق دانسته، اما مستقیم الحدیث ندانسته است (ابن معین، ۱۴۰۵: ۶۹/۱) در نقلی دیگر نیز ابن معین حدیث شعبه را پیراسته ندانسته است (کعبی، ۱۴۲۱: ۴۰۸/۱).

از احمد بن حنبل (۲۴۱ق) نیز تعابیر مختلفی گزارش شده است، از جمله: صدوق و ثقه (ابن عبدالبر، ۱۴۰۵: ۴۴۶)، صدوق و همراه قرآن و حدیث (ابن عبدالبر، ۱۴۰۵: ۴۴۶-۴۴۷)، ثقه و همراه قرآن و حدیث (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۳۴۹/۹-۳۵۰)، فردی موثق که گاهی مرتکب اشتباه می‌شد (ابن عدی، ۱۴۰۵: ۲۶/۴). احمد بن حنبل ذیل یک روایت نیز گفته است که به نظرش شعبه آن را اشتباه نقل کرده است (احمد بن حنبل، ۱۴۳۰: ۵۹۸/۱۹). همچنین گفته است کتاب‌های شعبه فاقد خطا بود، اما وقتی از حفظ حدیث نقل می‌کرد، بسیار کثیر الخطا بود (خطیب بغدادی، بی تا، ۳۷۹/۱۴).

ابوالحسن عجلی (۲۶۱) شعبه را در کتاب «الثقات» نام برده و او را توثیق کرده است (عجلی، ۱۴۰۵: ۳۸۸/۲). ابوحاتم رازی (۲۷۷) نیز شعبه را موثق تر و حافظ تر از عبدالله بن بشر رقی دانسته و در حافظه، او را مانند شریک بن عبدالله نخعی (دارای ضعف در حافظه) معرفی کرده است با این

تفاوت که کتاب‌های شعبه صحیح‌تر است (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۳۵۰/۹) و در نقلی دیگر ابوحاتم، شعبه را از حافظان متقن معرفی کرده است (ابن حبان، ۱۴۰۳: ۶۶۹/۷).

ابن حبان (۳۵۴ق) نیز با اشاره به عدالت شعبه و اینکه وقتی سن او بالا رفت، حافظه‌اش ضعیف شد و در نقل روایت اشتباه می‌کرد، گفته است که خطا و اشتباه برای بشر امری طبیعی است و تا زمانی که کثرت خطا بر نقل درست چیره نباشد، اجتناب از روایات راوی شایسته نیست، سپس تصریح کرده است که در روایات شعبه، تنها باید از آن احادیثی اجتناب شود که علم به خطا بودنش حاصل شده است و سایر احادیثش حتی اگر مخالف احادیث دیگران باشد، قابل احتجاج است (ابن حبان، ۱۴۰۳: ۶۶۹/۷).

ابن عدی (۳۶۵ق) شعبه را در کتاب الضعفاء خود ذکر کرده است ولی با اشاره به اختلاف نظر در توثیق وی، می‌گوید: در روایات وی از همه روایانی که نقل کرده، هیچ اشکالی وجود ندارد و کاملاً پیراسته است و من در روایاتی که راویان موثق از وی نقل کرده‌اند، (حتی) یک حدیث منکر نیافته‌ام (ابن عدی، ۱۴۰۵: ۲۹-۲۵/۴).

بیهقی (۴۵۸ق) نیز شعبه را غیر حافظ نامیده است (بیهقی، بی تا، ۱۲/۴) و از طریق وی از بخاری نقل شده است که گفته است: شعبه در آخر عمرش به اختلاط مبتلا شد (زیلعی، ۱۴۱۸: ۴۰۹/۱). ابن عبدالبر (۴۶۳ق) نیز درباره شعبه گفته است که در حدیثش دچار وهم می‌شود و در حفظ مشکل دارد (ابن عبدالبر، ۱۴۰۵: ۴۴۶). ابن جوزی (۵۹۷ق) شعبه را در کتاب الضعفاء نام برده است و گزارش‌های متفاوت در توثیق و تضعیف وی را ذکر کرده است (ابن جوزی، ۱۴۰۶: ۲۲۸/۳). ذهبی (۷۴۸ق) نیز که شخصیت قرائی و حدیثی قاریان را تفکیک می‌کند، شعبه را در قرائت ثبت و صدوق معرفی کرده و در حدیث دارای اشتباه و وهم معرفی دانسته است (ذهبی، ۱۳۸۲: ۴۹۹/۴-۵۰۳). ابن حجر (۸۵۲ق) نیز شعبه را ثقة و عابد معرفی کرده و تذکر داده است که در سنین بالا حافظه‌اش ضعیف شد، ولی مکتوباتش صحیح بود (ابن حجر، ۱۴۰۶: ۶۲۴).

ج. مقایسه حفص و شعبه در بُعد عدالت

شکی نیست که نخستین شرط برای پذیرش روایت از یک راوی، عدالت آن راوی است؛ به این معنا که آن راوی، مسلمانی بالغ، عاقل و به دور از فسق باشد (سیوطی، بی تا، ۳۰۰/۱)؛ چنانکه در آیه نبأ (الحجرات: ۶) نیز از پذیرش بدون تبیین سخن فاسق نهی شده است. از سوی دیگر برای

اثبات عدالت یک شخص، دو راه معین شده است: راه اول، تصریح دو شخص عادل به عدالتش؛ راه دوم، شهرت بین اهل علم بر عدالت آن شخص (سیوطی، بی تا، ۳۰۱/۱). با توجه به این مطلب، عدالت شعبه و حفص بررسی و مقایسه می‌شود.

توصیفات صریح عالمان رجالی درباره شعبه، تردیدی در عدالت وی باقی نمی‌گذارد؛ زیرا چنانکه گذشت، ابن سعد، یحیی بن معین، احمد بن حنبل، ابوالحسن عجلی، ابن حبان، ابن عدی بر عدالت شعبه تصریح کرده‌اند، اضافه بر آنکه بخاری و صاحبان کتاب‌های چهارگانه السنن نیز با نقل احادیث شعبه، او را عادل و موثق دانسته‌اند. از سوی دیگر، تضعیفاتی که برخی درباره شعبه مطرح کرده‌اند، تضادی با عدالت و صداقتش ندارد؛ زیرا این تضعیفات به وضوح ناظر به حافظه شعبه به ویژه در کهنسالی است و در هیچ گزارشی کوچکترین تعریضی به عدالت و صداقتش مطرح نشده است.

اما در سوی دیگر، اثبات عدالت برای حفص امری دشوار است؛ زیرا دو عادل که بر عدالت حفص شهادت داده باشند یافت نمی‌شود چه رسد به آنکه بین اهل علم شهرت به عدالت داشته باشد. گزارش‌هایی که درباره توثیق حفص نقل شده‌اند، دلالتشان بر اثبات عدالت حفص تمام نیست؛ زیرا برخی از توثیقات، مثل توثیق وکیع یا احمد بن حنبل، اساساً درباره حفص بن سلیمان کوفی نیست یا دست کم ارتباط آن با وی محرز نیست تا بتواند عدالتش را اثبات کند. برخی از توصیفات مدح‌آمیز شاگردانش نیز نوعی ستایش و مدح محسوب می‌شود نه شهادت بر عدالت. صادق معرفی کردن حفص توسط ذهبی (۷۴۸ق) نیز فاقد ارزش رجالی است؛ زیرا ذهبی چندین قرن با حفص فاصله دارد و سخنان شهادت معتبر محسوب نمی‌شود. از سوی دیگر ذهبی در علم رجال تابع عالمان متقدم است و در عرض عالمان رجالی متقدم و در رتبه آنان به‌شمار نمی‌آید تا سخنانش به‌صورت مستقل و بدون پشتوانه سخن متقدمان، معتبر تلقی شود.

افزون بر فقدان شهادت بر عدالت حفص، چند شهادت بر فسق و کاذب بودن او وجود دارد، مانند سخن عبدالرحمان بن مهدی (۱۹۸ق) که بر عدم جواز نقل روایات حفص، سوگند یاد کرده است (ابن حجر، ۱۴۰۴: ۳۴۵/۲)، سخن یحیی بن معین (۲۳۳ق) که حفص را کذاب نامیده است (ابن معین، ۱۴۰۵: ۵۴/۱، ۱۱۳)، سخن ابوحاتم رازی (۲۷۷ق) که صداقت او را نفی کرده است (لایصدق) (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۱۷۳/۳)، سخن عبدالرحمان بن یوسف بن خراش (۲۸۳ق) که حفص را کذاب و جعل کننده حدیث معرفی کرده است (خطیب بغدادی، بی تا، ۱۸۸/۸؛ ابن جوزی، ۱۴۰۶: ۲۲۱/۱) و سخن ابن حبان (۳۵۴ق) که حفص را تغییردهنده سند احادیث و مسندکننده احادیث مرسل وصف کرده است (ابن حبان، بی تا، ۲۵۵/۱).

البته برخی تلاش کرده‌اند که گزارش‌های خدشه‌کننده در عدالت حفص را ناشی از سخت‌گیری برخی عالمان رجال معرفی کنند (نک: بکری، ۱۴۴۲: ۱۰۱-۱۱۰)؛ اما این تلاش‌ها حاصلی ندارد؛ زیرا اولاً، تنها زمانی ظاهر اوصافی مثل «کذاب» را می‌توان تأویل برد و آن را متأثر از سخت‌گیری عالم رجالی دانست که عدالت آن راوی با شهادت عالمان دیگر اثبات شده باشد، در حالی که هیچ کس به عدالت حفص شهادت نداده است. ثانیاً، حتی با تأویل بردن اوصافی مثل «کذاب»، عدالت حفص اثبات نمی‌شود؛ زیرا مشکل اصلی در عدالت حفص، تنها وجود شهادت بر کذب نیست، بلکه فقدان شهادت بر عدالت است؛ پس حتی اگر هیچ گزارشی درباره کذاب بودن حفص وجود نداشت، باز هم عدالتش اثبات نمی‌شد؛ زیرا اثبات عدالت نیازمند گواهی دو مسلمان عادل است نه صرف فقدان گواهی بر کذب.

بنابراین عدالت شعبه با شهادت عالمان متعدد رجالی احراز شده است؛ اما هیچ گزارش صریح یا معتبری درباره عدالت حفص وجود ندارد.

د. مقایسه حفص و شعبه در بُعد ضبط و حفظ

شرط دیگر برای پذیرش روایت از یک راوی، ضابط بودن آن راوی است؛ به این معنا که اگر راوی از حافظه‌اش حدیث نقل می‌کند، لازم است آن راوی حافظ باشد و اگر از روی متن مکتوب نقل می‌کند، لازم است مکتوباتش بدون تغییر و تبدیل ثبت و ضبط شده باشند (سیوطی، بی‌تا، ۳۰۱/۱). همچنین اگر یک راوی حافظ باشد ولی در کهنسالی دچار ضعف حافظه شود، آن دسته از احادیثی که از حافظه در زمان حافظ بودنش نقل کرده است، معتبر تلقی می‌شود و تنها آن دسته از احادیثی که در زمان ضعف حافظه و بدون تکیه بر متن مکتوب نقل کرده، تضعیف می‌شود.

ملاحظه توصیفات عالمان رجال درباره ضبط و حفظ شعبه نشان می‌دهد که همه مکتوبات وی، چه در دوره جوانی و چه کهنسالی، دارای شرط ضبط و ثبت بودند، چنانکه احمد بن حنبل (خطیب بغدادی، بی‌تا، ۳۷۹/۱۴) و ابوحاتم رازی (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۳۵۰/۹) به صحت مکتوبات وی شهادت داده‌اند. اما نسبت به احادیثی که شعبه از حافظه بیان کرده است، تنها آن دسته از احادیثی که در دوران کهنسالی و ضعف حافظه نقل کرده است، ضعیف دانسته می‌شود؛ زیرا وی از حافظان متقن شمرده شده (ابن حبان، ۱۴۰۳: ۶۶۹/۷) و ضعف حافظه در دوران پیری بر او عارض شده است (ابن حبان، ۱۴۰۳: ۶۶۹/۷؛ ابن حجر، ۱۴۰۶: ۶۲۴). البته برخی گزارش‌های تاریخی نشان

می‌دهد که شعبه در کهنسالی به ضعف حافظه خود پی برده بود و از تکیه بر حافظه‌اش پرهیز می‌کرد (نک: ابن مهران، ۱۹۸۱: ۴۵). شاید به همین دلیل ابن عدی (۳۶۵ق) گفته است که در روایاتی که افراد موثق از شعبه نقل کرده‌اند، یک حدیث منکر نیافته است (ابن عدی، ۱۴۰۵: ۲۵/۴-۲۹) و همچنین بخاری و مؤلفان سنن چهارگانه به روایات او اعتماد کرده‌اند.

به هر حال شعبه دارای شرط ضبط بود؛ مکتوباتش ثبت بود و به جز در اواخر عمرش، حافظ و متقن بود؛ اما به تدریج با بالا رفتن سنش، دچار ضعف حافظ شد.

اما درباره ضبط و حفظ حفص، گزارش صریحی در منابع رجالی منعکس نشده است. البته ابن عدی عموم احادیث حفص را از کسانی که از آنان نقل کرده، غیر محفوظ دانسته است و علی بن جنید، ابوبکر بزار، صالح بن محمد جزره و ابن عدی نیز حفص را به نقل احادیث منکر توصیف کرده‌اند که اگر این احادیث منکر را متأثر از خدشه در عدالت حفص ندانیم، ناگزیر باید آن را ناشی از ضعف در ضبط و حفظ بدانیم. از سوی دیگر برخی از تحقیقات درباره احادیثی که سندش تا حفص صحیح و ثابت است، نشان داده است که از ۵۵ حدیث که صدور آنها از حفص محرز است، تنها ۹ حدیث بدون خطای در سند و متن روایت شده است (نک: کبیری، ۱۴۴۰: ۳۶۲-۳۶۳).

بنابراین گزارشی که ضابط بودن حفص را اثبات کند، یافت نمی‌شود، ضمن آنکه شواهدی بر ضعف او در ضبط وجود دارد. با این حال، اگر حفص را با شعبه در زمان ضعف حافظه‌اش مقایسه کنیم، حفص را در حفظ بالاتر از شعبه خواهیم دید؛ چنانکه ابن منادی (۳۳۶ق) به نقل از متقدمان، حفص را در حفظ، بالاتر از شعبه معرفی کرده است (نک: ذهبی، ۱۴۱۶: ۲۸۹/۱؛ خطیب بغدادی، بی‌تا، ۱۸۶/۸).

در مجموع مقایسه شعبه و حفص در ضبط و حفظ نشان می‌دهد که ضابط بودن شعبه با گواهی عالمان رجال و اعتماد محدثان و مؤلفان بزرگ در نقل روایت از وی احراز شده است، هرچند وی در حافظه به ویژه در کهنسالی دچار ضعف شده بود. در مقابل، اگر نگوئیم کثرت خطای در سند یا متن در احادیث حفص و همچنین توصیف حفص به نقل احادیث منکر، مستلزم نفی وصف ضبط از اوست، دست کم باید گفت ضابط بودنش احراز نشده است؛ هرچند مقایسه او با شعبه در زمان ضعف حافظه‌اش، برتری حفص در حافظه را نشان می‌دهد. پس شرط ضبط درباره شعبه احراز شده است، هرچند مدتی دچار ضعف حافظه بود؛ اما شرط ضبط درباره حفص احراز نشده است، هرچند حافظه او بالاتر از حافظه شعبه بود.

این گزارش‌ها درباره مقایسه وضعیت کلی حفص و شعبه در عدالت، ضبط و حفظ بود و به وضعیت آنان در قرائت اختصاص ندارد؛ اما در مقایسه آنان در خصوص قرائت، گزارش‌ها و ابعاد دیگری مطرح است که در مبحث بعد دنبال می‌شود.

هـ. مقایسه حفص و شعبه در خصوص قرائت

جدای از مقایسه کلی شخصیت حفص و شعبه که فارغ از جنبه حدیثی یا قرائی آنان بود، برخی عبارات عالمان متقدم به مقایسه آن دو تنها در بُعد قرائت اختصاص دارد که تحلیل مقصود دقیق هر یک از این عبارات، با در نظر داشتن توصیفات کلی شخصیت حفص و شعبه که پیش از این بیان شد، امری ضروری است. این تعابیر به ترتیب تاریخی عرضه می‌شود و سپس مقصود هر یک بررسی می‌شود.

۱. ایوب بن متوکل (۲۰۰ق)

یحیی بن معین از ایوب بن متوکل (۲۰۰ق) چنین نقل کرده است: قرائت ابوعمر بزاز (حفص)، از ابوبکر بن عیاش از نظر قرائت ثبت‌تر (أثبت قراءة) است و ابوبکر بن عیاش از او صادق‌تر (أصدق) است (ابن معین، ۱۴۰۵: ۱۱۳/۱، ۱۶۷/۲). در گزارش مشابهی نیز که حسین بن حبان از یحیی بن معین از ایوب بن متوکل نقل کرده، چنین آمده است: ابوعمر بزاز (حفص) از نظر قرائت از ابوبکر بن عیاش صحیح‌تر است (أصح قراءة) و ابوبکر بن عیاش از ابوعمر موثق‌تر (أوثق) است (خطیب بغدادی، بی‌تا، ۱۸۶/۸؛ و نک: مزّی، ۱۴۰۶: ۱۳/۷، ابن حجر، ۱۴۰۴: ۳۴۵/۲). این عبارت می‌تواند به سه صورت تحلیل شود که تنها تحلیل سوم صحیح است.

تحلیل نادرست اول: دلالت صیغه تفضیل بر وثاقت دو طرف

اولین تحلیل نادرست از عبارت ایوب بن متوکل، برداشتی است که ممکن است از صیغه تفضیل «أصح-أوثق» یا «أثبت-أصدق» به ذهن بیاید، چنانکه برخی گفته‌اند: سخن ایوب ممکن است به این معنا باشد که حفص ثقه بود، ولی شعبه (ابوبکر بن عیاش) موثق‌تر از او بوده است (بکری، ۱۴۴۲: ۱۲۰ به نقل از غانم قدوری).

این تحلیل درست نیست؛ زیرا مقایسه افراد در آثار رجالی با تعابیری مثل «اوثق» یا «أثبت» به دو صورت به کار می‌رود: گاهی برای مقایسه دو راوی موثق و ثبت به کار می‌رود که یکی برتر از دیگری است و گاهی برای مقایسه یک راوی موثق یا ثبت با راوی غیرموثق یا غیرثبت به کار می‌رود؛ پس

اینگونه تعابیر به تنهایی بر توثیق هر دو طرف مقایسه دلالتی ندارند؛ مگر آنکه گزارش دیگری وثاقت شخص را اثبات کرده باشد (نک: بکری، ۱۴۴۲: ۱۲۱).

تحلیل نادرست دوم: تفکیک حوزه حدیث و قرائت

ممکن است مقصود از این عبارت چنین پنداشته شود که ایوب بن متوکل، حفص را در حوزه قرائت برتر دانسته و شعبه را در حوزه حدیث بالاتر معرفی کرده است؛ چنانکه برخی گفته‌اند: این سخن ایوب بن متوکل که «ابوعمر بزاز از نظر قرائت از ابوبکر بن عیاش صحیح‌تر است» به وضوح اختصاص به صحت نقل قرائت دارد و عبارت «و ابوبکر از او موثق‌تر است» عبارتی مستأنفه می‌باشد که بیانگر شرح حال او (در حدیث) است (بکری، ۱۴۴۲: ۱۱۱، ۱۲۱).

این تحلیل نیز درست نیست؛ زیرا سخن ایوب بن متوکل در مقام تفاوت گذاشتن در بُعد «حفظ» و «وثاقت» است نه در دو حوزه «قرائت» و «حدیث». ایوب بن متوکل شعبه درباره دو حوزه مختلف سخن نگفته است، بلکه شعبه را در همان حوزه‌ای «اصدق» یا «اوثق» معرفی کرده است که حفص را در همان حوزه «اصح» و «اثبت» دانسته است؛ پس حمل یک بخش از عبارت بر حوزه قرائت و بخش دیگر بر حوزه حدیث، تأویل تکلف‌آمیز و بدون دلیل محسوب می‌شود نه تحلیل.

تحلیل صحیح عبارت ایوب بن متوکل

با توجه به اینکه سخن ایوب بن متوکل در مقایسه حفص و شعبه، در یک حوزه است، مشخص می‌شود که مقصود ایوب بن متوکل از صحیح‌تر یا ثبت‌تر بودن حفص، امری است که در مقابل وثاقت قرار دارد که همان ثبت و حفظ است؛ چنانکه تعبیر «ثبت‌تر» بودن نیز بیانگر همین معناست. پس ایوب بن متوکل درباره قرائت آن دو گفته است که قرائت حفص در بُعد ثبت و حفظ بالاتر است و قرائت شعبه در بُعد وثاقت و صداقت بالاتر است.

در این صورت، این عبارت ایوب بن متوکل در مقام بیان همان تفاوتی است که عالمان متعدّد رجال بیان کرده‌اند که شعبه، موثق و دارای حافظه ضعیف بود ولی حفص، ضعیف و بدون مشکل در حافظه بود؛ در نتیجه این عبارت ایوب بن متوکل، همسو با تعابیر سایر عالمان رجال است و عبارات آنان شاهد و تأییدکننده یکدیگر محسوب می‌شود. به هر حال این تعبیر نه بر وثاقت حفص دلالت دارد و نه بر تفکیک وضعیت حدیثی و قرآنی حفص و شعبه.

۲. ابوحاتم رازی (۲۷۷ق)

ابن ابی حاتم گفته است: از پدرم، ابوحاتم رازی (۲۷۷ق)، درباره حفص بن سلیمان کوفی که از علقمة بن مرثد و لیث بن ابی سلیم روایت نقل می‌کند، سوال کردم، گفت: حدیثش نوشته نمی‌شود و او ضعیف الحدیث است، راست نمی‌گوید، متروک الحدیث است. پرسیدم: حال او در قرائت چطور است؟ گفت: ابوبکر بن عیاش ثبت‌تر از اوست (أثبت منه) (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۱۷۳/۳).

این عبارت ابوحاتم رازی که قرائت شعبه را ثبت‌تر از قرائت حفص دانسته است با توصیف کلی وی از شعبه نیز کاملاً سازگار و همسو است. ابوحاتم شعبه را از حافظان متقن معرفی کرده است که وقتی سنش بالا رفت، حفظش بد شد (نک: ابن حبان، ۱۴۰۳: ۶۶۹/۷). ابوحاتم مکتوبات شعبه را نیز صحیح و بدون خطا معرفی کرده است (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۳۵۰/۹). بنابراین وقتی ابوحاتم، شعبه را حافظ می‌دانست و ضعف حافظه او را مخصوص کهنسالی می‌دانست و مکتوباتش را دارای ضبط و ثبت می‌دانست، طبیعی است که قرائت وی را نیز دارای ضبط و اتقان بداند؛ زیرا شعبه قرائتش را در جوانی و زمان صحت حافظه آموخته بود و به دیگران تعلیم داده بود. در مقابل هیچ سخنی از ابوحاتم رازی نه درباره عدالت حفص و نه ضبط وی وجود ندارد، بلکه حتی او را به راست نگفتن متهم کرده است (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۱۷۳/۳). پس طبیعی است که وی شعبه را در حفظ و ثبت قرائت، بالاتر از حفص معرفی کند.

۳. یحیی بن معین (۲۳۳ق)

دیدگاه یحیی بن معین درباره مقایسه حفص و شعبه در قرائت با چهار تعبیر مختلف گزارش شده است.

تعبیر اول: صحیح‌تر بودن قرائت (أصح قراءة)

نخستین تعبیری که از یحیی بن معین گزارش شده است، همان عبارتی است که وی از ایوب بن متوکل (۲۰۰ق) نقل کرده بود که ابن عدی (۳۶۵ق) آن را به خود ابن معین نسبت داده است: ابوعمر بزاز صاحب قرائت، ثقه نیست؛ او از نظر قرائت از ابوبکر بن عیاش صحیح‌تر است و ابوبکر از او موثق‌تر است (ابن عدی، ۱۴۰۵: ۳۸۰/۲). البته در گزارش ابن محرز، یحیی بن معین پس از نقل کردن این عبارت از ایوب بن متوکل، خودش چنین گفته است که حفص کذاب است (ابن معین، ۱۴۰۵: ۱۱۴/۱-۱۱۳).

به هر حال چنانکه در تحلیل سخن ایوب بن متوکل نیز گذشت، این عبارت نه دلالتی بر وثاقت حفص دارد و نه دلالتی بر تفکیک وضعیت حدیثی و قرائی حفص و شعبه دارد؛ بلکه این سخن ناظر به مقایسه حفص و شعبه در بُعد «حفظ» و «وثاقت» است؛ به این معنا که حفص در بُعد ثبت و حفظ بالاتر از شعبه معرفی شده است و شعبه در بُعد وثاقت و صداقت بالاتر از حفص دانسته شده است.

تعبیر دوم: قاری تر بودن (أقرأ من ابی بکر)

دومین تعبیری که از یحیی بن معین گزارش شده است، عبارتی است که ابن عدی (۳۶۵ق) با سندش از ابن معین چنین نقل کرده است: حفص بن سلیمان و ابوبکر بن عیاش از عالمترین افراد نسبت به قرائت عاصم بودند و حفص از ابوبکر قاری تر بود (أقرأ من ابی بکر) و ابوبکر صدوق بود و حفص کذاب بود (ابن عدی، ۱۴۰۵: ۳۸۰/۲؛ مزی، ۱۴۰۶: ۱۵/۷). ابوعمر و دانی (۴۴۴ق) نیز این عبارت را از یحیی بن معین نقل کرده است، اما بخش پایانی عبارت را درباره صدوق بودن شعبه و کذاب بودن حفص، حذف کرده است (دانی، ۱۴۲۸: ۲۰۲/۱).

به هر حال چند تحلیل از تعبیر «قاری تر» بودن حفص ممکن به نظر می‌رسد:

تحلیل اول؛ اینکه قاری تر بودن حفص را به معنای برتری او بر شعبه در قرائت بدانیم و صدوق بودن شعبه را به معنای برتری وی بر حفص در حدیث بدانیم. اما این تحلیل پذیرفتنی نیست؛ زیرا اولاً، حمل بدون قرینه ابتدا و انتهای یک سخن بر دو حوزه مختلف، تأویل تکلف آمیز متن است و نمی‌توان بخش اول سخن یحیی بن معین را درباره قرائت دانست و بخش دوم را بدون هیچ قرینه‌ای حمل بر حدیث کرد؛ پس اگر ابتدای سخن را درباره قرائت دانستیم، کذاب بودن حفص و صدوق بودن شعبه را نیز باید مربوط به همان حوزه قرائت، بدانیم نه حوزه دیگر.

به عبارت دیگر اگر عبارت ابن معین را به دو بخش تقطیع کنیم و هر قطعه را جدا از دیگری معنا کنیم و یکی را ناظر به حوزه قرائت و دیگری را ناظر به حوزه حدیث تفسیر کنیم، در این صورت عبارت را طبق ضوابط محاورات عرفی تحلیل نکرده‌ایم؛ زیرا عموم مردم سیاق یک عبارت را معتبر می‌دانند و تقطیع جملات از یکدیگر را در مقام فهم، نوعی تحریف سخن می‌شمارند؛ پس سیاق واحد عبارت ابن معین، این تحلیل را نفی می‌کند.

ثانیاً، کذاب دانستن حفص و صدوق دانستن شعبه، صراحتاً مربوط به جنبه عدالت فرد است، نه جنبه ضبط. از سوی دیگر روشن است که اگر یک شخص فاقد عدالت باشد، نه در حدیث قابل

اعتماد خواهد بود و نه در قرائت؛ پس منطقی نیست که یحیی بن معین کسی را که کذاب معرفی کرده، در قرائت برتر معرفی کرده باشد، مگر اینکه در بُعد دیگری غیر از عدالت، او را برتر معرفی کرده باشد، چنانکه در تحلیل‌های بعد بیان می‌شود.

تحلیل دوم؛ اینکه قاری‌تر بودن حفص به معنای برتر بودن او در ضبط قرائت تحلیل شود؛ با این قرینه که از دو شرط عدالت و ضبط که در نقل حدیث و قرائت لازم است، یحیی بن معین حفص را فاقد شرط عدالت و شعبه را واجد عدالت معرفی کرده است، پس قاری‌تر نامیدن حفص می‌تواند ناظر به شرط دیگر، یعنی ضبط قرائت، باشد که حفص را در آن بالاتر از شعبه دانسته است که وجه آن هم ضعف حافظه شعبه بود.

تحلیل سوم؛ اینکه قاری‌تر بودن حفص به معنای بیشتر اِقرآء کردن و کثرت قرائت بر مردم باشد؛ به این معنا که حفص به رغم کذاب بودن، در تعلیم عمومی قرائت عاصم به مردم، فعال‌تر از شعبه بود. شاهد تاریخی این تحلیل، آن است که شعبه از تعلیم عمومی قرائت به مردم پرهیز داشت و نسبت به پذیرش شاگرد برای تعلیم قرائت عاصم، سخت‌گیر بود و قرائت را به هر کسی تعلیم نمی‌داد (ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۷۱)، بلکه به صورت کلی شخصیتی گوشه‌گیر و کم‌صحبت داشت و از مردم دوری می‌گزید (نک: احمد بن حنبل، ۱۴۰۸: ۲۰۳/۳)؛ بنابراین قاری‌تر بودن حفص نسبت به او، می‌تواند به لحاظ کثرت و قِلّت تعلیم قرائت بر مردم باشد.

از میان سه تحلیل مطرح‌شده، تحلیل نخست، ضعیف‌ترین تحلیل به‌شمار می‌آید؛ زیرا مستلزم تأویل بدون دلیل و مستلزم نادیده‌گرفتن یکپارچگی متن و قرائن متصلی است که در عبارت وجود دارد. دو تحلیل دیگر نیز هر یک دارای قرینه است، اما قدر مشترک هر دو تحلیل، ناظر بودن برتری حفص به یک بُعد خاص است.

تعبیر سوم: صحت روایت حفص از عاصم

تعبیر دیگری که از یحیی بن معین نقل شده، تعبیری است که ابوعمر و دانی به صورت مرسل از ابن مجاهد، اینگونه گزارش کرده است: ابن مجاهد گفته است که از یحیی بن معین چنین نقل شده که گفته است: روایت صحیحی که از قرائت عاصم نقل شده است، روایت ابوعمر حفص بن سلیمان است (دانی، ۱۴۲۸: ۲۰۲/۱).

اصل صدور این تعبیر از یحیی بن معین با تردید همراه است؛ زیرا اولاً، چنین گزارشی از وی نه در آثار موجود از ابن مجاهد و نه در آثار موجود از ابن معین یافت نمی‌شود. ثانیاً، این گزارش از دو جهت دارای ارسال در سند است: دانی نه سلسله سندش تا ابن مجاهد را بیان کرده است و نه به سلسله سند بین ابن مجاهد تا ابن معین اشاره کرده است. ثالثاً، یحیی بن معین شعبه را توثیق کرده است (ابن معین، ۱۴۰۰: ۱۰۱؛ ۱۴۰۵: ۶۹/۱، ۸۲) و در مقابل، حفص را کذاب نامیده است؛ پس چطور ممکن است که وی قرائت حفص را قرائت صحیح معرفی کند؟! علم الدین سخاوی (۶۴۳ق) نیز با اشاره به همین نکته، در صحت این گزارش دانی از یحیی بن معین تردید وارد کرده است (علم الدین سخاوی، ۱۴۱۸: ۵۶۱).

به نظر می‌رسد که این گزارش دانی، نقل به معنای همان تعبیر اول از ابن معین است که در کتاب ابن معین موجود است (ابن معین، ۱۴۰۵: ۱۱۳/۱-۱۱۴) و ابن عدی نیز با سند متصل از وی گزارش کرده است (ابن عدی، ۱۴۰۵: ۳۸۰/۲) با این مضمون که حفص ثقه نیست و از نظر قرائت از ابوبکر بن عیاش صحیح‌تر است و ابوبکر از او موثق‌تر است.

شاهد اینکه این گزارش دانی، نقل به معنای همان تعبیر اول از ابن معین به همراه دخل و تصرف در آن است، این است که اولاً، دانی تعبیر اول از ابن معین را که در کتاب وی موجود است، گزارش نکرده است، گویا به نقل به معنای آن اکتفا کرده است. ثانیاً، در گزارش تعبیر دوم ابن معین نیز دانی بخش پایانی عبارت وی درباره کذاب بودن حفص را حذف کرده بود (دانی، ۱۴۲۸: ۲۰۲/۱) که نشان می‌دهد وی به دنبال ایجاد نگاه مثبت برای حفص بوده است و تعابیر منفی را یا حذف می‌کرد یا با نقل به معنا تغییر می‌داد. ثالثاً، دانی فاقد توان رجالی بود و نقل قول‌های رجالی او به ویژه نقل به معناهایش چندان قابل اعتماد نیست، همانطور که در نقل توثیق و کعب، آن را از شخص دیگری به نام حفص به جای حفص قاری پنداشته بود و به عنوان توثیق حفص قاری گزارش کرده بود (دانی، ۱۴۲۸: ۲۰۲/۱؛ نک: بکری، ۱۴۴۲: ۸۶-۸۹).

به هر حال، چنانکه در تعبیر اول بیان شد، مقصود یحیی بن معین از صحت، برتری در ضبط و ثبت است نه صحت رجالی به معنای دارا بودن معیارهای صحت از جمله عدالت؛ زیرا یحیی بن معین در کنار همین عبارت، وثاقت حفص را به صراحت نفی کرده است یا در کنار گزارش عبارت مشابه از ایوب بن متوکل، حفص را به صراحت کذاب نامیده است؛ پس مقصود وی از صحت، قطعاً صحت رجالی نبوده است.

تعبیر چهارم: برتری حفص در صحت، ضبط و علم به قرائت عاصم

چهارمین تعبیری که از یحیی بن معین گزارش شده است، تعبیری است که یاقوت بن عبدالله حموی (۶۲۶ق) به صورت مرسل از ابن معین چنین نقل کرده است: روایت صحیح از قرائت عاصم، روایت حفص است و حفص عالم‌ترین آنان به قرائت عاصم بود و در ضبط قرائت بر شعبه برتری داشت (حموی، ۱۴۱۱: ۲۲۶/۳).

صدور این تعبیر نیز از یحیی بن معین ثابت نیست؛ زیرا اولاً، نه در آثار ابن معین و نه در آثار عالمان رجالی و غیررجالی پیش از یاقوت حموی چنین تعبیری گزارش نشده است. ثانیاً، یاقوت حموی حدود ۴۰۰ سال با ابن معین فاصله دارد؛ پس روایت مرسل وی از ابن معین که در هیچ منبع متقدمی وجود ندارد، از وی پذیرفتنی نیست.

به نظر می‌رسد که یاقوت حموی این تعبیر را از مجموع تعابیر مختلف از ابن معین، برگرفته است و مضمون آن را نقل به معنا کرده است. به هر حال این تعبیر نیز همانطور که در تعابیر پیشین بیان شد، بر چیزی جز برتری قرائت حفص از نظر ضبط دلالت ندارد.

در مجموع از تعابیر مختلف نقل شده از یحیی بن معین چنین به دست می‌آید که وی از دو شرط عدالت و ضبط، حفص را فاقد شرط نخست دانسته است، ولی او را در ضبط برتر از حفص معرفی کرده است که دلیل آن ضعف حافظه شعبه بوده است.

۴. ابوهشام رفاعی (۲۴۸ق)

از محمد بن یزید کوفی ابوهشام رفاعی دو تعبیر در مقایسه حفص و شعبه گزارش شده است: یکی در کتاب ابوعمر و دانی و دیگری در آثار معاصرین.

تعبیر اول، تعبیری است که دانی (۴۴۴ق) در کتاب خود از ابن مجاهد از ابوهشام رفاعی چنین نقل کرده است: از جمله کسانی که در کوفه به قرائت عاصم شناخته می‌شدند، حفص بن ابی‌داود است و او عالم‌ترین آنها به قرائت عاصم بود، سپس ابوبکر بن عیاش (عالم‌ترین فرد به قرائت عاصم بود) (دانی، ۱۴۲۸: ۲۰۲/۱). البته دانی (۴۴۴ق) سند خود تا ابن مجاهد (۳۲۴ق) و سند وی تا ابوهشام رفاعی (۲۴۸ق) را ذکر نکرده است.

تعبیر دوم از ابوهشام رفاعی، تعبیری است که در آثار برخی معاصران به ابوهشام رفاعی نسبت داده شده است و ظاهراً نخستین بار در چند اثر از عبدالفتاح قاضی (۱۴۰۳ق) گزارش شده است.

طبق این گزارش ابوهشام رفاعی گفته است: حفص از اصحاب عاصم عالم‌ترین فرد به قرائت عاصم بود و در ضبط قرائت بر شعبه برتری داشت (نک: عبدالفتاح قاضی، ۱۴۲۳: ۴۱؛ ۱۴۲۶: ۲۷). این گزارش مرسل نیز فاقد سند و منبع است و در تألیفات گذشتگان، اثری از آن مشاهده نمی‌شود. البته این تعبیر، شباهت بسیاری به تعبیری دارد که یاقوت حموی از ابن معین گزارش کرده بود و بعید نیست که در انتساب آن به ابوهشام رفاعی، خطا صورت گرفته باشد.

البته اعتبار سخن ابوهشام رفاعی، فرع بر مطلوب بودن وضعیت رجالی خود اوست؛ در حالی که دیدگاه‌ها درباره او مختلف است. بسیاری از عالمان رجال او را تضعیف کرده‌اند به حدی که بخاری اتفاق نظر بر ضعف او را گزارش کرده است (ابن جوزی، ۱۴۰۶: ۱۰۷/۳). ابوحاتم رازی (ابن ابی حاتم، ۱۳۷۳: ۱۲۹/۸)، نسائی (نسائی، ۱۳۹۶: ۹۵) و ابن جوزی (ابن جوزی، ۱۴۰۶: ۱۰۷/۳) نیز او را ضعیف دانسته‌اند. در مقابل، مسلم در صحیحش از وی روایت نقل کرده است (مسلم، بی‌تا، ۷۰۱/۲، ۲۳۳۱/۴) و ابن معین نیز او را فاقد اشکال دانسته است (ابن معین، ۱۴۰۵: ۹۰/۱). ابن حبان نیز او را در کتاب الثقات نام برده است، ولی او را دارای خطا و مخالفت معرفی کرده است (ابن حبان، ۱۴۰۳: ۱۰۹/۹).

به هر حال با صرف نظر از ضعف انتساب این تعبیر به ابوهشام رفاعی و ضعف رجالی وی، عبارت او درباره رجحان حفص بر شعبه تنها ناظر به بُعد ضبط و حفظ حفص است.

۵. ابوحسین بن منادی (۳۳۶ق)

شمس الدین ذهبی (۷۴۸ق) عبارتی از ابوحسین بن منادی (۳۳۶ق) را چنین نقل کرده است: حفص بارها قرآن را بر عاصم قرائت کرد و متقدمان او را در حفظ، بالاتر از ابوبکر بن عیاش به‌شمار می‌آوردند و او را به ضبط قرائتی که بر عاصم قرائت کرده، توصیف می‌کردند (ذهبی، ۱۴۱۶: ۲۸۹/۱). ابن جزری (۸۳۳ق) نیز به تبع ذهبی همین عبارت را به ابوحسین بن منادی نسبت داده است (ابن جزری، ۱۴۰۲: ۲۵۴/۱؛ بی‌تا، ۱۵۶/۱).

ذهبی و ابن جزری منبع یا سلسله سند خود تا ابوحسین بن منادی را ارائه نکرده‌اند و در منابع موجود نیز چنین گزارشی از ابوحسین بن منادی یافت نمی‌شود. البته خطیب بغدادی همین عبارت را در کتابش آورده است (خطیب بغدادی، بی‌تا، ۱۸۶/۸)، بدون اینکه نامی از ابوحسین بن منادی آورده باشد؛ با این تفاوت که ذهبی و ابن جزری، از «متقدمان» با لفظ «الأولون» و خطیب بغدادی با لفظ «المتقدمون» یاد کرده است.

به هر حال این عبارت چه سخن خطیب بغدادی باشد چه سخن ابوحسین بن منادی، صریح در این است که متقدمان حفص را در خصوص حفظ بالاتر از شعبه می دانستند که دلیلش، همانطور که بسیاری از عالمان رجالی گزارش کرده اند، ضعف حافظه شعبه بود.

نکته دیگری درباره عبارت منسوب به ابن منادی، آن است که در بعضی از نسخه های کتاب «معرفة القراء الکبار»، پس از «متقدمان او را در حفظ» تعبیر «یعنی للقراءة» اضافه شده است؛ به این معنا که تقدم حفص در حفظ، مربوط به تقدم در حفظ قرائت بوده است نه حفظ حدیث؛ اما این تعبیر در بیشتر نسخه های کتاب ذهبی (معرفة القراء الکبار) و همچنین در دو کتاب ابن جزری (غایة النهایة و النشر فی القراءات العشر) وجود ندارد که نشان می دهد آن اضافات، از سوی نویسنده کتاب (ذهبی) نیست و بلکه احتمالاً توسط یکی از مستنسخان به عبارت اضافه شده است.

بنابراین عبارت ابوحسین بن منادی یا خطیب بغدادی، ناظر به ضعف حافظه شعبه نسبت به حفص است، نه اینکه حفص را در قرائت از همه جهات (عدالت و ضبط) بر شعبه مقدم و برتر معرفی کرده باشد. شایان ذکر است که وضعیت حافظه شعبه و حفص، به قرائت آنان اختصاص ندارد و در حدیث نیز همین طور است و همانطور که برتری حفص در حافظه موجب رجحان احادیثش نسبت به احادیث شعبه نشده است، در قرائت نیز برتری در حفظ مستلزم رجحان قرائت نیست؛ هرچند برخی خواسته اند با اضافه کردن تعبیر «یعنی قرائت» در برخی نسخه های کتاب ذهبی، برتری حافظه حفص را مربوط به قرائت وی جلوه دهند.

۶. ابن مهران (۳۸۱ق)

احمد بن حسین بن مهران (۳۸۱ق) در کتاب خود در مقایسه طرق و روایات مختلف از قرائت عاصم چنین گفته است: این (طریق ابویوسف اعشی از شعبه از عاصم) باجلالت ترین و گرامی ترین و بهترین و صحیح ترین و ثبت ترین روایت از عاصم است؛ زیرا اختلافی نیست که باجلالت ترین فردی که بر عاصم قرائت کرد و از او اخذ کرد و قرائتش را روایت کرد، ابوبکر بن عیاش است و باجلالت ترین فردی که بر ابوبکر قرائت کرد و از او اخذ کرد و ضابط ترین و حافظ ترین و متقن ترینشان نسبت به قرائت وی، ابویوسف اعشی است (ابن مهران، ۱۹۸۱: ۴۴-۴۵).

نکته قابل توجه در این عبارت آن است که ابن مهران برتر بودن شعبه در نقل قرائت عاصم را امری بدون اختلاف معرفی کرده است و بحث را تنها درباره بهترین طریق از روایت شعبه دانسته است.

در مجموع ملاحظه می‌شود که این عبارات نیز کاملاً همسو با توصیفات کلی شخصیت حفص و شعبه است؛ به این معنا که حفص از آنجا که عدالتش محرز نیست، بلکه متهم به کذب است، در نقل حدیث و نقل قرائت ضعیف شناخته می‌شود، هرچند در حفظ مشکلی نداشت و از این جهت بر شعبه برتری داشت. شعبه نیز با اینکه در حفظ در کهنسالی مشکل داشت، با توجه به احراز عدالتش و شهادت عالمان رجال بر ضابط بودنش با کتابت و صحت حفظش در دوره جوانی و میانسالی، در نقل حدیث و نقل قرائت مورد اعتماد بود.

نتیجه‌گیری

۱. از میان مؤلفان منابع شش‌گانه حدیثی اهل سنت، تنها ابن ماجه دو حدیث از حفص روایت کرده است. ترمذی نیز با اینکه یک روایت از حفص نقل کرده است، ذیل همان روایت به ضعف حفص تصریح کرده است. بخاری، مسلم، ابوداود و نسائی نیز با ترک کامل احادیث حفص، هیچ حدیثی از وی روایت نکرده‌اند. در مقابل، احادیث شعبه از سوی بخاری و صاحبان کتاب‌های چهارگانه السنن معتبر و مورد اعتماد دانسته شده و احادیث متعددی از وی در ابواب مختلف نقل شده است؛ هرچند در صحیح مسلم تنها یک روایت آن هم در مقدمه از شعبه نقل شده است.
۲. عموم عالمان حدیث و رجال به صراحت، حفص را ضعیف و متروک معرفی کرده‌اند و برخی حتی بر عدالت حفص خدشه وارد کرده‌اند. درباره توثیق حفص نیز دو تعبیر از وکیع و احمد بن حنبل گزارش شده است که این تعابیر درباره حفص بن سلیمان قاری کوفی نیست، بلکه یا مربوط به حفص بن سلیمان منقری است، یا حفص بن غیاث کوفی، یا حفص ابو عمر بزار (نه بزاز).
۳. دیدگاه تفکیک وضعیت رجالی در دو حوزه حدیث و قرائت، از ابداعات ذهبی در قرن هشتم هجری بود که با هدف منحصر جلوه دادن تضعیفات حفص به حوزه حدیث و معتبر نشان دادن قرائت وی انجام شد؛ اما این دیدگاه فاقد پشتوانه رجالی است و از آنجا که عالمان متقدم وضعیت حفص را در حوزه قرائت استثناء نکرده‌اند و بین دو حوزه حدیث و قرائت تفکیکی بیان نکرده‌اند، ادعای تفکیک با سخن متأخرانی مانند ذهبی اثبات نمی‌شود. ضمن آنکه قرائت قرآن مبتنی بر نقل قرائت از پیشینیان است و در حقیقت شاخه‌ای از علم حدیث است؛ پس نمی‌توان کسی را که در نقل حدیث معتبر نیست، در نقل قرائت معتبر پنداشت.

۴. بسیاری از عالمان رجال شعبه را توثیق کرده‌اند؛ اما به دلیل ضعف حافظه شعبه به ویژه در سنین بالا، نقل‌های شفاهی او دارای خطا معرفی شده است. البته ضعف حافظه به احادیث مکتوب وی خللی وارد نمی‌کند؛ چنانکه به صحت روایات مکتوب وی تصریح شده است و به همین دلیل روایاتش مورد اعتماد پنج تن از مولفان منابع شش‌گانه حدیثی قرار گرفته است.

۵. مقایسه عدالت حفص و شعبه نشان می‌دهد که در عدالت شعبه شکی وجود ندارد؛ زیرا بسیاری از عالمان رجال بر عدالت وی شهادت داده‌اند و محدثانی چون بخاری و صاحبان کتاب‌های چهارگانه السنن نیز او را عادل و موثق دانسته‌اند و تضعیفاتی که برخی درباره شعبه مطرح کرده‌اند تنها ناظر به حافظه وی به ویژه در کهنسالی است. در مقابل، اثبات عدالت حفص امری دشوار است؛ زیرا شهادتی بر عدالت وی یافت نمی‌شود، افزون بر آنکه برخی بر نفی عدالتش شهادت داده‌اند. دو توثیقی نیز که از وکیع و احمد بن حنبل نقل شده‌اند، اساساً درباره حفص بن سلیمان کوفی نیست یا دست کم ارتباط آنها با وی محرز نیست.

۶. با مقایسه ضبط و حفظ شعبه و حفص در می‌یابیم که ضابط بودن شعبه با گواهی عالمان رجال و اعتماد محدثان و مؤلفان بزرگ در نقل روایت از وی احراز شده است. هرچند وی در حافظه به ویژه در کهنسالی دچار ضعف شده بود. در مقابل، اگر نگوئیم کثرت خطای در سند یا متن در احادیث حفص و همچنین توصیف حفص به نقل احادیث منکر، مستلزم نفی وصف ضبط از اوست، دست کم باید گفت ضابط بودنش احراز نشده است؛ هرچند مقایسه او با شعبه در زمان ضعف حافظه‌اش، برتری حفص در حافظه را نشان می‌دهد.

تعايير علماء در مقایسه قرائت شعبه و حفص حاکی از آن است که ابوحاتم رازی (۲۲۷ق) به صراحت شعبه را در قرائت، ثبت‌تر از حفص دانسته است. ابن‌مهران (۳۸۱ق) نیز برتری قرائت شعبه را به عنوان امری بدون اختلاف مطرح کرده است. در مقابل ایوب بن متوکل (۲۰۰ق) و یحیی بن معین (۲۳۳ق)، به دلیل ضعف حافظه شعبه، حفص را در قرائت از جهت ثبت و حفظ بالاتر از شعبه دانسته‌اند، اما تصریح کرده‌اند که شعبه از جهت عدالت بالاتر از حفص است. صحت انتساب عباراتی که از ابوهشام رفاعی (۲۴۸ق) و ابوحسین بن منادی (۳۳۶ق) نقل شده است نیز به آنان محرز نیست؛ هرچند عبارت آنان نیز بر چیزی جز ترجیح حفص از جهت حافظه دلالت ندارد.

فهرست منابع

- ابن ابى حاتم، محمد بن ادريس رازى، الجرح والتعديل، حيدرآباد: دائرة المعارف العثمانية، ١٣٧٣ق.
- ابن ابى حاتم، محمد بن ادريس رازى، مقدمة المعرفة، حيدرآباد: دائرة المعارف العثمانية، بى تا.
- ابن جزرى، محمد بن محمد، النشر فى القراءات العشر، بيروت: دارالكتب العلمية، بى تا.
- ابن جزرى، محمد بن محمد، غاية النهاية، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤٠٢ق.
- ابن جوزى، عبدالرحمان بن على، الضعفاء والمتروكين، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤٠٦ق.
- ابن حبان، ابوحاتم محمد بن حبان، الثقات، حيدرآباد: دائرة المعارف العثمانية، ١٤٠٣ق.
- ابن حبان، ابوحاتم محمد بن حبان، المجروحين، تحقيق ابراهيم زايد، بيروت: دارالمعرفة، بى تا.
- ابن حجر، احمد بن على عسقلانى، تقريب التهذيب، سوريه: دارالرشيد، ١٤٠٦ق.
- ابن حجر، احمد بن على عسقلانى، تهذيب التهذيب، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٤ق.
- ابن حزم، على بن احمد، المحلى بالآثار، بيروت: دارالافاق الجديدة، بى تا.
- ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الكبرى، بيروت: دارصادر، ١٩٦٨م.
- ابن عبدالبر، يوسف بن عبدالله، الإستغناء، رياض: دارابن تيمية، ١٤٠٥ق.
- ابن عدى، عبدالله جرجانى، الكامل فى الضعفاء، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٥ق.
- ابن ماجه، محمد بن يزيد، سنن ابن ماجه، بيروت: دارالرسالة، ١٤٣٠ق.
- ابن مجاهد، احمد بن موسى بن عباس، السبعة فى القراءات، مصر: دارالمعارف، ١٤٠٠ق.
- ابن معين، ابوزكريا يحيى بن معين، تاريخ ابن معين برواية ابن محرز (معرفة الرجال)، دمشق: مجمع اللغة العربية، ١٤٠٥ق.
- ابن معين، ابوزكريا يحيى بن معين، تاريخ ابن معين برواية الدارمى، دمشق: دارالمأمون للتراث، ١٤٠٠ق.
- ابن مهران، احمد بن حسين، المبسوط فى القراءات العشر، دمشق: مجمع اللغة العربية، ١٩٨١ق.
- ابوزرعه، عبيدالله بن عبدالكريم، سؤالات البرذعى، مدينه: الجامعة الإسلامية، ١٤٠٢ق.
- ابوشامة، عبدالرحمان بن اسماعيل، ابراز المعانى، بيروت: دارالكتب العلمية، بى تا.
- احمد بن حنبل، الجامع لعلوم الامام احمد- الرجال، فيوم-مصر: دارالفلاح للبحث العلمى و تحقيق التراث، ١٤٣٠ق.

احمد بن حنبل، العلل ومعرفة الرجال برواية عبدالله، بيروت: المكتب الإسلامي، رياض: دارالخانني، ۱۴۰۸ق.

بخارى، محمد بن اسماعيل، التاريخ الأوسط، رياض: دارالصمعي، ۱۴۱۸ق.

بخارى، محمد بن اسماعيل، التاريخ الكبير، بيروت: دارالفكر، بی تا.

بخارى، محمد بن اسماعيل، الضعفاء الصغير، حلب: دارالوعی، ۱۴۰۴ق.

برقی، احمد بن محمد، رجال البرقی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ش.

بکری، یحیی بن عبدالله، حفص بن سليمان الأسدی راوی قراءه عاصم بین الجرح والتعديل، بی جا، مكتبة البكرية، ۱۴۴۲ق.

بيهقي، احمد بن حسين، السنن الصغير، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۱۲ق.

بيهقي، احمد بن حسين، السنن الكبرى، بيروت: دارالمعرفة، بی تا.

بيهقي، احمد بن حسين، شعب الإيمان، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۱۰ق.

بيهقي، احمد بن حسين، معرفة السنن والآثار، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۱۲ق.

پیشوایی و یوسفی مقدم، فريده و محمد صادق، بررسی سند قرائت حفص از عاصم، پژوهش های قرآنی، ش ۷۸، ۱۳۹۵ش.

ترمذی، محمد بن عيسى، سنن الترمذی (الجامع)، مكة: مكتبة التجارية، بی تا.

حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم الأدياء، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۱۱ق.

خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، بيروت: دارالكتاب العربي، بی تا.

دارقطنی، علی بن عمر، سنن الدارقطنی، بيروت: دارالمعرفة، ۱۳۸۶ق.

دانی، عثمان بن سعید، جامع البيان، امارات: جامعة الشارقة، ۱۴۲۸ق.

داودی، یوسف بن جودة، المتفق والمفترق، مصر: دارالأندلس، بی تا.

ذهبی، محمد بن احمد، العبر فی خبر من غیر، بيروت: دارالكتب العلمية، بی تا.

ذهبی، محمد بن احمد، الكاشف، جدة: دارالقبلة، ۱۴۱۳ق.

ذهبی، محمد بن احمد، تاریخ الإسلام، بيروت: دارالكتاب العربي، ۱۴۰۷ق.

ذهبی، محمد بن احمد، دیوان الضعفاء والمتروکین، مكة: النهضة الحديثة، ۱۳۸۷ق.

ذهبی، محمد بن احمد، سير أعلام النبلاء، بيروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۰ق.

ذهبی، محمد بن احمد، معرفة القراء الكبار، استانبول: مركز البحوث الإسلامية، ۱۴۱۶ق.

- ذهبي، محمد بن احمد، ميزان الاعتدال، بيروت: دارالمعرفة، ١٣٨٢ق.
- زبلى، عبدالله بن يوسف، نصب الراية، بيروت: مؤسسة الريان، ١٤١٨ق.
- سعدى جوزجاني، ابراهيم بن يعقوب، احوال الرجال، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٥ق.
- سيوطى، جلال الدين عبدالرحمان بن ابى بكر، تدريب الراوى، رياض: مكتبة الرياض الحديثة، بى تا.
- شاهپسند، الهه، پژوهشى درباره وضعيت حفص بن سليمان قارى در پرتو تمميز مشتركات رجالى، علوم حديث، ش ٧٩، ١٣٩٥ش.
- شريفى نسب، حامد، «مطالعة انتقادى اصالت سند روايت حفص از قرائت عاصم»، مطالعات تاريخى قرآن و حديث، شماره ٦٧، ١٣٩٩ش.
- صدوق، محمد بن على، الامالى، تهران: كتابچى، ١٣٧٦ش.
- صدوق، محمد بن على، الخصال، قم: جامعه مدرسین، ١٣٦٢ش.
- صفدى، صلاح الدين خليل بن أيبك، الوافى بالوفيات، بيروت: دارإحياء التراث، ١٤٢٠ق.
- طوسى، محمد بن حسن، الامالى، قم: دارالثقافة، ١٤١٤ق.
- طوسى، محمد بن حسن، الرجال، قم: جامعه مدرسین، ١٣٧٣ش.
- عبدالفتاح قاضى، ابن عبدالغنى، البدور الزاهرة، قاهرة: دارالسلام، ١٤٢٦ق.
- عبدالفتاح قاضى، ابن عبدالغنى، تاريخ القراء العشرة، المكتبة الأزهرية للتراث، ١٤٢٣ق.
- عجلى، احمد بن عبدالله، معرفة الثقات، مدينه: مكتبة الدار، ١٤٠٥ق.
- عقيلى، محمد بن عمرو، الضعفاء، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤٠٤ق.
- علم الدين سخاوى، على بن محمد، جمال القراء، دمشق: دارالمأمون، ١٤١٨ق.
- قدورى حمد، غانم، حفص بن سليمان الأسدى راوى قراءة عاصم بين الجرح و التعديل، ١٤٢٦ق - <https://mtafsir.net/threads/5387>؛ ٢٠٠٥م.
- كبيسى، زكريا شعبان، الامام حفص بن سليمان راوى قراءة عاصم ومروياته فى علم الحديث، پايان نامه كارشناسى ارشد، عراق، دانشگاه تكريت، دانشكده تربيت، بخش علوم قرآن، ١٤٤٠ق.
- كعبى، عبدالله بن احمد، قبول الأخبار ومعرفة الرجال، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤٢١ق.
- كلينى، محمد بن يعقوب، الكافى، تهران: دارالكتب الاسلامية، ١٤٠٧ق.
- مزى، جمال الدين ابوالحجاج يوسف، تهذيب الكمال، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٦ق.

مسلم، مسلم بن حجاج، الكنى والأسماء، مدينه: الجامعة الإسلامية بالمدينة، ١٤٠٤ق.
مسلم، مسلم بن حجاج، صحيح مسلم، قاهره: دارالحديث، بى تا.
نسائى، احمد بن شعيب، الضعفاء و المتروكون، حلب: دارالوعى، ١٣٩٦ق.
هذلى، يوسف بن على، الكامل فى القراءات العشر، مؤسسة سما، ١٤٢٨ق.
هيثمى، نورالدين على بن ابى بكر، كشف الأستار عن زوائد البزار، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٤ق.

References

- Abd al-Fattāḥ Qādī, ibn ‘Abd al-Ghanī. (2002). *Tārīkh al-qurrā’ al-‘asharah* [History of the ten reciters]. Al-Maktabah al-Azhariyyah lil-Turāth.
- ‘Abd al-Fattāḥ Qādī, ibn ‘Abd al-Ghanī. (2006). *Al-Budūr al-zāhirah* [The shining full moons]. Dār al-Salām.
- Abū Shāmah, ‘A. al-R. b. I. (n.d.). *Ibrāz al-ma‘ānī* [Presenting the meanings]. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Abū Zur‘ah, ‘U. b. ‘A. al-K. (1982). *Su‘ālāt al-Bardha‘ī* [The questions of al-Bardha‘ī]. Al-Jāmi‘ah al-Islāmiyyah.
- ‘Ajlī, A. b. ‘A. (1985). *Ma‘rifat al-thiqāt* [Knowledge of the reliable narrators]. Maktabat al-Dār.
- Aḥmad b. Hanbal. (1988). *Al-‘Ilal wa ma‘rifat al-rijāl bi riwāyat ‘Abd Allāh* [The hidden defects and knowledge of narrators according to the narration of Abd Allah]. Al-Maktab al-Islāmī; Dār al-Khānī.
- Aḥmad b. Hanbal. (2009). *Al-Jāmi‘ li-‘ulūm al-Imām Aḥmad – al-Rijāl* [The comprehensive collection of Imam Ahmad’s sciences: Narrators]. Dār al-Falāḥ lil-Baḥth al-‘Ilmī wa Taḥqīq al-Turāth.
- Bakrī, Y. b. ‘A. (2019). *Ḥaḥḥ b. Sulaymān al-Asadī rāwī qirā‘at ‘Asim bayn al-jarḥ wa al-ta‘dīl* [Hafs ibn Sulayman al-Asadi, the transmitter of the recitation of Asim, between disparagement and endorsement]. Maktabat al-Bakriyyah.
- Barqī, A. b. M. (1963). *Rijāl al-Barqī* [Al-Barqī’s book of narrators]. University of Tehran.
- Bayhaqī, A. b. Ḥ. (1990). *Shu‘ab al-īmān* [The branches of faith]. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Bayhaqī, A. b. Ḥ. (1991a). *Al-Sunan al-ṣaghīr* [The smaller sunan]. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Bayhaqī, A. b. Ḥ. (1991b). *Ma‘rifat al-sunan wa al-āthār* [Knowledge of the sunna and the traditions]. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Bayhaqī, A. b. Ḥ. (n.d.). *Al-Sunan al-kubrā* [The great sunan]. Dār al-Ma‘rifah.
- Bukhārī, M. b. I. (1984). *Al-Ḍu‘afā’ al-ṣaghīr* [The small book of weak narrators]. Dār al-Wa‘y.
- Bukhārī, M. b. I. (1997). *Al-Tārīkh al-awsaṭ* [The medium history]. Dār al-Ṣumay‘ī.
- Bukhārī, M. b. I. (n.d.). *Al-Tārīkh al-kabīr* [The great history]. Dār al-Fikr.
- Dāraqutnī, ‘A. b. ‘U. (1966). *Sunan al-Dāraqutnī* [The Sunan of al-Daraqutni]. Dār al-Ma‘rifah.

- Dānī, 'U. b. S. (2007). *Jāmi' al-bayān* [The comprehensive exposition]. University of Sharjah.
- Dāwūdī, Y. b. J. (n.d.). *Al-Muttafiq wa al-muftariq* [The agreeing and differing]. Dār al-Andalus.
- Dhahabī, M. b. A. (n.d.). *Al-'Ibar fī khabar man ghabar* [The admonitions regarding the news of those who have passed]. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Dhahabī, M. b. A. (1962). *Mīzān al-i'tidāl* [The balance of moderation]. Dār al-Ma'rifah.
- Dhahabī, M. b. A. (1967). *Dīwān al-ḍu'afā' wa al-matrūkīn* [The register of weak and abandoned narrators]. Al-Nahḍah al-Ḥadīthah.
- Dhahabī, M. b. A. (1987). *Tārīkh al-Islām* [The history of Islam]. Dār al-Kitāb al-'Arabī.
- Dhahabī, M. b. A. (1990). *Siyar a'lām al-nubalā'* [The lives of the noble figures]. Mu'assasat al-Risālah.
- Dhahabī, M. b. A. (1993). *Al-Kāshif* [The revealer]. Dār al-Qiblah.
- Dhahabī, M. b. A. (1996). *Ma'rifat al-qurrā' al-kibār* [Knowing the great reciters]. Markaz al-Buḥūth al-Islāmiyyah.
- Ḥamawī, Y. b. 'A. (1991). *Mu'jam al-udabā'* [Dictionary of litterateurs]. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Haythamī, N. al-Dīn 'A. b. A. B. (1984). *Kashf al-astār 'an zawā'id al-Bazzār* [Unveiling the covers from the additions of al-Bazzar]. Mu'assasat al-Risālah.
- Hudhalī, Y. b. 'A. (2007). *Al-Kāmil fī al-qirā'āt al-'ashr* [The complete in the ten readings]. Mu'assasat Samā.
- Ibn 'Abd al-Barr, Y. b. 'A. (1985). *Al-Istighnā'* [The sufficiency]. Dār Ibn Taymiyyah.
- Ibn Abī Ḥātim, M. b. I. al-Rāzī. (1953). *Al-Jarḥ wa al-ta'dīl* [The wounding and the authenticating]. Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyyah.
- Ibn Abī Ḥātim, M. b. I. al-Rāzī. (n.d.). *Taqdimat al-ma'rifah* [Preface to knowledge]. Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyyah.
- Ibn 'Adī, 'A. al-Jurjānī. (1985). *Al-Kāmil fī al-ḍu'afā'* [The complete in weak narrators]. Dār al-Fikr.
- Ibn al-Jazarī, M. b. M. (1982). *Ghāyat al-nihāyah* [The ultimate goal]. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn al-Jazarī, M. b. M. (n.d.). *Al-Nashr fī al-qirā'āt al-'ashr* [The dissemination of the ten readings]. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn al-Jawzī, 'A. al-R. b. 'A. (1986). *Al-ḍu'afā' wa al-matrūkīn* [The weak and abandoned narrators]. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn Ḥajar, A. b. 'A. al-'Asqalānī. (1984). *Tahdhīb al-tahdhīb* [The refinement of the refinement]. Dār al-Fikr.

- Ibn Ḥajar, A. b. 'A. al-'Asqalānī. (1986). *Taqrīb al-tahdhīb* [The approximation of the refinement]. Dār al-Rashīd.
- Ibn Ḥazm, 'A. b. A. (n.d.). *Al-Muḥallá bi al-āthār* [The adorned with traditions]. Dār al-Āfāq al-Jadīdah.
- Ibn Ḥibbān, A. Ḥ. M. b. Ḥ. (1983). *Al-Thiqāt* [The reliable narrators]. Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyyah.
- Ibn Ḥibbān, A. Ḥ. M. b. Ḥ. (n.d.). *Al-Majrūḥīn* [The invalidated narrators] (I. Zāyid, Ed.). Dār al-Ma'rifah.
- Ibn Mājah, M. b. Y. (2009). *Sunan Ibn Mājah* [The Sunan of Ibn Majah]. Dār al-Risālah.
- Ibn Ma'in, A. Z. Y. b. M. (1980). *Tārīkh Ibn Ma'in bi riwāyat al-Dārimī* [The history of Ibn Ma'in through the narration of al-Darimi]. Dār al-Ma'mūn lil-Turāth.
- Ibn Ma'in, A. Z. Y. b. M. (1985). *Tārīkh Ibn Ma'in bi riwāyat Ibn Muḥriz (Ma'rifat al-rijāl)* [The history of Ibn Ma'in through the narration of Ibn Muhriz: Knowledge of narrators]. Majma' al-Lughah al-'Arabiyyah.
- Ibn Mihrān, A. b. Ḥ. (1981). *Al-Mabsūṭ fī al-qirā'āt al-'ashr* [The comprehensive treatise on the ten readings]. Majma' al-Lughah al-'Arabiyyah.
- Ibn Mujāhid, A. b. M. b. 'A. (1980). *Al-Sab'ah fī al-qirā'āt* [The seven modes of recitation]. Dār al-Ma'ārif.
- Ibn Sa'd, M. b. S. (1968). *Al-Ṭabaqāt al-kubrā* [The major classes]. Dār Ṣādir.
- 'Ilm al-Dīn al-Sakhāwī, 'A. b. M. (1997). *Jamāl al-qurrā'* [The beauty of the reciters]. Dār al-Ma'mūn.
- Ka'bī, 'A. b. A. (2001). *Qabūl al-akhbār wa ma'rifat al-rijāl* [Acceptance of reports and knowledge of narrators]. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Khaṭīb al-Baghdādī, A. b. 'A. (n.d.). *Tārīkh Baghdād* [The history of Baghdad]. Dār al-Kitāb al-'Arabī.
- Kubaysī, Z. Sh. (2019). *Al-Imām Ḥafṣ b. Sulaymān rāwī qirā'at 'Āṣim wa marwiyyātuḥu fī 'ilm al-ḥadīth* [Imam Hafs ibn Sulayman, the transmitter of Asim's recitation, and his narrations in the science of hadith] [Master's thesis, University of Tikrit].
- Kulaynī, M. b. Y. (1987). *Al-Kāfī* [The sufficient]. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Mizzī, J. al-Dīn A. Ḥ. Y. (1986). *Tahdhīb al-Kamāl* [The refinement of perfection]. Mu'assasat al-Risālah.
- Muslim, M. b. Ḥ. (1984). *Al-Kunā wa al-asmā'* [The kunyas and the names]. Al-Jāmi'ah al-Islāmiyyah bi al-Madīnah.

- Muslim, M. b. H. (n.d.). *Ṣaḥīḥ Muslim* [The authentic collection of Muslim]. Dār al-Hadīth.
- Nasā'ī, A. b. Sh. (1976). *Al-Du'afā' wa al-matrūkūn* [The weak and abandoned narrators]. Dār al-Wa'y.
- Pīshvāyī, F., & Yūsufī-Muqaddam, M. S. (2016). Barrasī-yi sanad-i qirā'at-i Ḥafṣ az 'Āṣim [An examination of the chain of Hafṣ's recitation from Asim]. *Pizhūhish-hā-yi Qur'ānī* [Quranic Researches], (78).
- Qaddūrī Ḥamad, Gh. (2005). *Ḥafṣ b. Sulaymān al-Asadī rāwī qirā'at 'Āṣim bayn al-jarḥ wa al-ta'dīl* [Hafṣ ibn Sulayman al-Asadi, the transmitter of Asim's recitation, between criticism and endorsement]. <https://mtafsisir.net/threads/5387>
- Sa'dī al-Jūzajānī, I. b. Y. (1985). *Ahwāl al-rijāl* [The conditions of the narrators]. Mu'assasat al-Risālah.
- Ṣadūq, M. b. 'A. (1983). *Al-Khiṣāl* [The characteristics]. Jāmi'ah-yi Mudarrisīn.
- Ṣadūq, M. b. 'A. (1997). *Al-Amālī* [The dictations]. Kitābchī.
- Ṣafadī, S. al-Dīn K. b. A. (2000). *Al-Wāfi bi al-wafayāt* [The comprehensive work on deaths]. Dār Iḥyā' al-Turāth.
- Shāhpāsand, I. (2016). Pāzhūhishī darbārah-yi vaḍ'iyat-i Ḥafṣ b. Sulaymān-i Qārī dar partaw-i tamyīz-i mushtarakāt-i rijālī [A study on the status of Hafṣ b. Sulayman al-Qari in light of distinguishing shared names in narrators]. *Ulūm-i Ḥadīth* [Hadith Sciences], (79).
- Sharīfī-Nasab, Ḥ. (2020). Muṭāla'ah-yi intiqādī-yi aṣālat-i sanad-i riwāyat-i Ḥafṣ az qirā'at-i 'Āṣim [A critical study of the authenticity of the chain of Hafṣ's narration of 'Asim's recitation]. *Muṭāla'āt-i Tārīkhī-yi Qur'ān va Ḥadīth* [Historical Studies of Quran and Hadith], (67).
- Suyūṭī, J. 'A. al-R. b. A. B. (n.d.). *Tadrīb al-rāwī* [The training of the narrator]. Maktabat al-Riyād al-Ḥadīthah.
- Tirmidhī, M. b. 'Ī. (n.d.). *Sunan al-Tirmidhī (al-Jāmi')* [The Sunan of al-Tirmidhi (The Compendium)]. Maktabat al-Tijāriyyah.
- Ṭūsī, M. b. Ḥ. (1993). *Al-Amālī* [The dictations]. Dār al-Thaqāfah.
- Ṭūsī, M. b. Ḥ. (1994). *Al-Rijāl* [The narrators]. Jāmi'ah-yi Mudarrisīn.
- 'Uqaylī, M. b. 'A. (1984). *Al-Du'afā'* [The weak narrators]. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Zaylā'ī, 'A. b. Y. (1997). *Naṣb al-rāyah* [The erection of the standard]. Mu'assasat al-Rayyān.